

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184499

UNIVERSAL
LIBRARY

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 125.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRĪ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâsa,

By Goswâmi ŚrĪ Purushottamjee Mahârâj.

EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus XII.

BENARES:

the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya Vilas Press,

BENARES.

1906.

सम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

बाजसनेयि शाखायां, स एष नेति नेतीत्यात्मेत्युपक्रम्य, न
व्ययत इत्यन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यत एतादृग्ब्रह्मातस्तद्विदापि वि-

सैव विषयत्वमित्यस्याप्यतिक्लिष्टत्वाच्च ।

यदप्यस्योपायनवादस्य स्तुत्यर्थत्वादभ्यदीयपुण्यपापयोः कथ-
मन्यत्र प्राप्तिरित्यत्र नाभिनिवेशः कार्य इत्युक्तम् ।

तदपि न रोचिष्णु । राक्षि चामात्यजा दोषाः पत्नीदोषाश्च
अर्त्तरीत्यादिस्मृतावभिमानमात्रेण दोषसंक्रमकथनात् । भारतादौ
माण्डव्यदत्तयमशापप्रसङ्गे बालकृतपापस्य जनकत्वोपाधिना पितृ-
संक्रमकथनात् । विश्वामित्रपुण्येन त्रिशङ्कोः स्वर्गप्राप्तिस्मरणा-
च्चापि तथा सम्भवेन स्तुतिमात्रत्वाङ्गीकारस्य अप्रयोजकत्वात् ।
क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् हृष्टे परावरे । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात् कुरुत तथेति श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञानस्य कर्मनाशकत्ववद्
विद्याविशेषस्यान्यत्र कर्मसंक्रामकत्वेऽपि बाधकाभावात् । नच सुकृत-
बुद्धयः कर्तृसामानाधिकरण्यस्यैव सर्वत्र दर्शनान्नान्यत्र साक्षात्
संक्रमोऽपि तु फलस्य तत्र सम्बन्धात् तत्र स उपचर्यत इति वा-
च्यम् । हेतुव्यधिकरणस्य फलस्यैवाशक्यवचनत्वात् । नच वाक्या-
न्यथानुपपत्त्या तत्र तथा कल्प्यत इति वाच्यम् । तस्या भत्रापि
सौव्यात् ।

किञ्च । आन्यत्रिकवाक्यस्य आन्यत्रिकवाक्यशेषत्वाय कुशाच्छन्दःस्तु-
त्युपगानवदित्यत्र हृष्टान्तत्रयं यत् स्वीकृतं, तदपुष्टार्थम् । एकेना-
ऽपि तत्सिद्धेरप्रत्यूहत्वेन सुहृतां कथने प्रयोजनाभावादिति ॥२६॥५॥

सम्पराये तर्त्तव्याभौवात् तथा ह्यन्ये ॥ साम्पराय इति पाठे
स्वार्थेऽण् बोध्यः । पूर्वाधिकरणे जीवस्य भगवत्सम्बन्धे विशेषमु-
क्त्वा तत्साधनयोर्ज्ञानभक्त्यार्मध्ये किं ज्याय इति विचारयितुमधिकर-
णमारभत इत्याशयेन सूत्रे तर्त्तव्याभावपदात्तल्लिङ्गिके श्रुती विषय-
त्वेनोदाहरन्ति । * वाजेत्यादि * * अथर्वणेत्यादि च * । एतयो-
राद्यं वाक्यं बृहदारण्यके शरीरब्राह्मणस्यम् । तत्र च पूर्वं मनसैवा-

वक्षितरूप इत्यभिप्रायेणाग्रे पठ्यते । अतः पापमकरवमतः कल्याणमकरवमित्युभे ह्येष एते तरत्यमृत इत्यादिनाग्रिमयैष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्युक्त्वा च ब्रह्मविदो माहात्म्यमुक्त्वा पठ्यते । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्म-

बुद्धयमित्यनेन तद्दर्शनसाधनमुक्त्वा, विरजः पर आकाशादित्यादिना विरजत्ववशित्वेशानत्वादीन् धर्मान् बोधयित्वा ततोऽनिरुक्तस्थाय, नेति नेतीत्यनेनैतावन्मात्रतां निषिद्ध्य अगृह्यां न हि गृह्यते, अशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसिते न सज्जते न व्यथत इत्यनेन लौकिकप्रमाणग्राह्यत्वमनाशित्वमसङ्गत्वं, पिञ्चबन्धने, अबद्धत्वं निर्दुःखत्वं चोक्त्वा, तेन जडविलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं बोधयित्वा ब्रह्मण एतादृशत्वात् तद्विदपि साध्वसाधुकर्मरहित इति बोधनायाऽग्रे पठ्यते । अतः पापमकरवमतः पुण्यमकरवमित्युभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति । अत इदमभिसन्धाय पापमकरवं कृतवानस्मि अत इदमभिसन्धाय कल्याणं पुण्यं कृतवानस्मि, इति एवमभिसन्धिपूर्वकं कृते एते उभे साध्वसाधुनी हि निश्चयेन एष उक्तरीतिब्रह्मवित् तरति अतिक्रामत्यभिभवति । अमृतो जीवन्नंब, नैनं कृताकृते तपतः, एनं ब्रह्मविदं निन्दितकरणकल्याणकरणे पश्चात्तापं न नयतः, नास्य केनचन कर्मणा मीयते, अस्य प्राप्तव्यो ब्रह्मलोकः केनापि कर्मणा नाऽपयाति, प्राप्तव्यं प्राप्तव्येवेत्यर्थः । तदेतद्वचाऽयुक्तम् । ब्राह्मणोक्तोऽर्थो वक्ष्यमाणार्चाप्युक्त इत्यर्थः । ऋक् तु, एष नित्या महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् तस्यैव स्यात् पदवित् तं विदित्वा न कर्मणालिप्यते पापकेनेति । एष इति ब्राह्मणोक्तः । तं पूर्वोक्तरूपमात्मानं विदित्वा तस्यैवात्मनः पदवित् पदं चरणं स्थानं वा, तज्जाम परमं ममेति वाक्यादक्षरं तद्वित् स्यात् । ततः पापेन लिप्तो न भवतीत्येवमक्षरविदो माहात्म्यमुक्त्वा पठ्यते । तत्साधनमुच्यते । तस्मादेवं विदित्यादिना । यस्मादेवं ज्ञातुर्माहात्म्यं तस्मादेवं शास्त्रतो ज्ञः, यः स्वरूपवित्, शान्तो दान्तः निगृह्णोन्तान्तर्बहिःकरण उपरतो निवृत्त-सर्वेहस्तिष्ठुः दुःखसहिष्णुः श्रद्धावित्त आस्तिक्यबुद्धिमान् आत्म-

न्येवात्मानं पश्येत् सर्वमेनं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्या-
 ऽऽत्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति, नैनं पाप्मा तरतीत्याद्युक्त्वान्ते क-
 ठघते, य एवं वेदेति । अत्र हि पाप्मतरणादिरूपं ब्रह्मज्ञानमाह-
 त्म्यमुच्यते । ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात् । अथर्वणोपनिषदादिषु
 तु भगवद्भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वमुच्यते । परं ब्रह्मैतद् यो धारयतीत्युपक्रम्य
 भजति सोऽमृतो भवतीति । अग्रेऽपि मुक्तो भवति संसृतरिति । एत-
 द्विषयव्यवस्था तु पुरैवोक्तेति नात्रोच्यते। एतावान् परं सन्देहः—

नि स्वशारीर एवात्मानमक्षरं पश्येत् । अहं कृत्यतृचञ्चेत्यर्हाऽर्थे लि-
 ङ्ग । दर्शनार्ह इत्यर्थः । एवं दर्शनार्हतामुक्त्वा स्वस्य द्रष्टृतानिश्चयार्थं
 द्रष्टृलिङ्गानि वदति । सर्वमेनं पश्यतीत्यादिना स्वज्ञानार्थं लिङ्गमु-
 क्त्वा परज्ञानार्थं तदाह, विपापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्म-
 णो भवति य एवं वेदेति । य उक्तप्रकारकब्रह्मद्रष्टा स विपापाद्यैर्लि-
 ङ्गैर्निश्चेय इत्यर्थः । अत्र विपापत्वं पापरूपकार्याकर्तृत्वमेव । बाह्याभ्यां
 जराद्यभावानां समभिव्याहारात् । न तु पूर्वपापराहित्यम् । तस्य
 तर्क्षव्यत्वेनात्रोक्तत्वात् । इदं चान्यमतेऽपि तुल्यम् । सर्वैरेव, अश्व-
 इव रोमाणि विधूय पापं स आगच्छति विरजां तत्सुकृतदुष्कृते
 विधूनुत इत्यादिश्रुतीरुदाहृत्य विदुषोऽपि देहवियोगसमय एव तर्क्ष-
 व्याभावव्याख्यानात् । अन्यथोक्तश्रुतिविरोधादिति सर्वमभिसन्धा-
 यास्य वाक्यस्य निष्कृष्टार्थमाहुः । * अत्र हीत्यादि * तर्क्षव्यलिङ्गां
 श्रुतिमुक्त्वा तदभावलिङ्गमाहुः । * अथर्वणेत्यादि * परं ब्रह्मेत्या-
 दिवाक्यं गोपालतापनीयस्यम् । अर्थस्तु स्फुटः । आदिपदेन तदुप-
 हणभूतपुराणसङ्ग्रहः । अतः परं यदंशे संशयस्तं प्रकटयितुं पूर्वलि-
 ङ्गारितमंशं प्रथममाहुः । * एतदित्यादि * एतच्छ्रुतिद्वयविषयभूतेषु
 ज्ञानभक्ती तयोर्या व्यवस्था अधिकारिभेदेव रूपभेदकथनात् तेन तेन
 ते ते धर्मास्तत्र तत्रोपसंहार्या, नोपसंहार्याश्चेति नियमरूपा, सा तु न
 वा प्रकरणभेदादिति सूत्र एवोक्तेति तदंशे संदेहाभावात् न पुनर्बोध्यत
 इत्यर्थः । सन्दिग्धंशमाहुः * एतावानित्यादि * ।

य एवं वेद स पाप्मानं तरतीति वचनाज्ज्ञानदक्षायामपि पापसत्त्वं वाच्यमन्यथा तरणासम्भवापत्तेः । एवं सति भक्तिदशायामप्येवमेव, न वेति भवति संशयः । तत्र श्रुतावविशेषेण पापनाशश्रवणान्मुक्तिपूर्वकाले पापनाशावश्यम्भावादेकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति न्यायेन भक्त्या पापनाशादत्रापि तथैवेति प्राप्त आह । सम्पराय इत्यादि । सम्परायः परलोकस्तस्मिन् प्राप्तव्ये सतीसं-र्थः । अथवा परः पुरुषोत्तमस्तस्याऽयो ज्ञानम् । तथाच सम्यग्भूतं पुरुषोत्तमज्ञानं येन स सम्परायो भक्तिमार्ग इति यावत् । अथवा परे पुरुषोत्तमे अयनमयो गमनं प्रवेश इति यावत्तथाच सम्यक्परायो येन स तथा भक्तिमार्ग इत्यर्थः । ज्ञानमार्गेऽक्षरप्राप्त्या भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमप्राप्त्या तस्माद्विशेषमत्र ज्ञापयितुमेवं कथनमतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशो युक्त इति भावः । ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभा-

• एवं सतीति • मुक्तिकारणत्वेन भक्तिज्ञानयोस्तौल्ये सति । तयोस्तौल्ये, भक्तौ पापसूचनाद्यभावश्च सन्देहर्बाजम् । पूर्वपक्षमाहुः • तत्र श्रुतावित्यादि • । • तथैवेति • । भक्तिदशायामपापसत्त्वमेव । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति सम्पराय इत्यादि • भक्तिदशायामेव तत्तत्राभाव इति भावः । सम्परायशब्दस्य प्रसिद्धार्थग्रहणे भक्तिमार्गबोधरूपदाध्याहारापत्तिरिति तमर्थं विहाय यौगिकार्थं गृहीत्वा व्याकुर्वन्ति । • अथवेत्यादि • । अत्र द्वेषा व्याख्यानानेन पुरुषोत्तमज्ञानस्य तत्प्राप्तेश्च साधनं भक्तिमार्ग एवेति ज्ञापिते सन्देहो भवति । ननु कृष्टिर्योगमपहरतीति न्यायेन योगस्य निर्बलत्वादिदं न युक्तम् । व्यासचरणैर्वा कुत एवं प्रयुक्तमिति, तद्वारणः याहुः • ज्ञानमार्गेत्यादि • । • तस्मादिति • । ज्ञानमार्गात् । • एवं कथनमिति • । यौगिकपदकथनम् । तथाचैवं व्यासाशयाद्दध्याहारापेक्षया यौगिकादरस्य लघुत्वाच्चैवमाशयकथनं युक्तमित्यर्थः । • भक्तेरिति • अर्थात् भक्तिमार्गेऽपि भक्तिमार्गात् भक्तिः । नन्विदं तदा युज्येत यदा ज्ञानमार्गात् भक्तिमार्गेऽपि भक्तिः स्यात्, स एव तु कथनमित्यत आहुः • ब्रह्मेत्यादि •

ऽनन्तरं, भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्वाक्यात् पुरुषोत्तमस्वरूप-
ज्ञानस्य भक्त्यैकसाध्यत्वात् तथा । एवं सति “मुक्तानामपि
सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि
महामुने । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यान-
समाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ।
जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजम् । वैष्णवत्वं लभेत्
कश्चिद् सर्वपापक्षयादिहे”सादिवाक्यैः पापनाशानन्तरमेव भक्ति-
सम्भवाद्भक्तस्य तर्त्तव्यपापादेरभावान्न ज्ञानमार्गीयतुल्यतेत्यर्थः ।

ननु य एवं वेदेति सामान्यवचनात् पुरुषोत्तमविदोऽप्येवमे-
वेति चेत्तत्राह । तथा ह्यन्ये । तथा ज्ञानानन्तरमिति पापवन्तोऽन्ये
भक्तिमार्गीयेभ्योऽन्य इत्यर्थः । उक्तवचनरूपोपपत्तिर्हिशब्देन ज्ञा-
प्यते ॥ २७ ॥

●तथेति● ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वम्।ज्ञानमार्गे साक्षात्कारोत्तरं
पुण्यपापनिवृत्त्या सुखप्राप्तेः। भक्तेस्तु पापनाशोत्तरमेव भवतादादित
एव सुखप्राप्तेभ्येत्यपि बोध्यम् । किञ्च । ननु भवत्वेवं तथापि
कथं भक्तिमार्गे तर्त्तव्याभाव इत्यत आहुः ● एवं सतीत्यादि ●
मुक्तानामिति वाक्यं तु षष्ठस्कन्धचतुर्दशाध्यायस्थम् । नराणां
क्षीणपापानामिति तु पाण्डवगीतास्थम् । समाराध्य वृषध्वजमिति तु
बाराहपुराणीयप्रबोधिनीमाहात्म्यस्थम् । वैष्णवत्वमिति ● भक्तिमा-
र्गीयप्रेमवस्त्वम् । एतदग्रे, ‘एतज्ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः पूजनीयो जनार्दनः।
वेदोक्तविधिनासम्यग् भक्तिमार्गानुसारत’ इति गारुडवाक्यात् ।
स्निग्धास्ते वैष्णवाश्च त इति गारुडाच्च । तथाचैतेभ्यो वाक्येभ्यो
भक्तस्योत्कृष्टत्वात् तथेत्यर्थः । सूत्रशेषमवतारयन्ति। ● ननु च इत्या-
दि ● । नन्विदं सूत्रे कुतो लभ्यत इत्यत आहुः । ● उच्यतेति ● ।
अथ च विद्यादाहृष्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु भक्तिमार्गीयाणामपि गोपस्त्रीणां “दुःसहप्रेष्ठविरहस्तीव्र-
तापधुताऽऽशुभाः । ध्यानाप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्दृष्ट्या क्षीणमङ्गला” इति
वचनेन दुष्कृतसुकृतयोरपि हानिश्रवणात् पूर्वोक्तवचनैर्विरोध इ-
त्याशङ्क्यायामुत्तरं पठति ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्द इच्छा तथाच भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्वं पापानाशो यः
स भगवदिच्छाविशेषतोऽतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशनिरूपकाऽतन्नाश
निरूपकवचनयोरविरोधाद्धेतोर्भक्तेः पूर्वमेव पापनाश आवश्यक इ-
त्यर्थः । एवं सति भक्तेः पूर्वमेव तन्नाश औत्सर्गिकः । स कचि-
द्विशेषेच्छयाऽपनोद्यत इति भावो ज्ञापितो भवति । अत्रेच्छाविशेषे

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * ननु भक्ती-
त्यादि * । * पूर्वोक्तवचनैरिति * । पापाभावबोधकवचनैः । तथा-
च विरोधादनिश्चये पापसन्निपातात् भक्तिमार्गीयस्योत्कर्षसिद्धिरि-
ति शङ्क्यायां विरोधनिवारणायोत्तरं पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति *
छन्द इच्छेत्यादि * । * एवं सतीति * पापनाशस्य बहुवाक्यत्वसि-
द्धत्वे सति । * ज्ञापितो भवतीति * । इच्छाया अविरोधकथनेन
ज्ञापितो भवति । ननूपपादनमन्तरेणैवमिच्छा कथं ज्ञातुं शक्यत
इत्यत आहुः * अत्रेच्छेत्यादि * । तथाच विस्तरभियात्रानुपपादनेऽपि
सुबोधनीतोऽवगन्तव्यमित्यर्थः । एवं चात्र तत्तद्व्यलिङ्गकभ्रुतौ, त-
मेवं वेदानुवचनेन विविदिषन्तीति पूर्वं श्रावणात् सामान्यतो वद्वै-
कसमधिगम्यत्वं प्रतिपादितम् । सरस्वत्यां कृतकेतमिति विशेष-
स्त्वग्र वाच्य इति । नन्वन्यैर्यत् सूत्राणि व्याख्यायन्ते तत्र पूर्वत-
न्त्रोक्तन्याया उपोद्बलकत्वेनोपन्यस्यन्ते । व्यासपादैस्तेषां तत्र तत्रा-
ऽऽद्वरणात् । अत्र तु पुराणेतिहासवाक्यानि । तत्र किं ज्याय इति
चेत् । उच्यते । इदमेव ज्यायः । इतिहासपुराणयोर्वेदोपबृंहणत्वात् ।
तत्रापि वेदान्तकृद्वेदविदेव आहमिति । मां विधत्सेऽभिधत्से मामि-

वक्तव्यबहुत्वेऽपि किञ्चिदुच्यते । चिकीर्षितलीलामध्यपातिभक्ता
न सोपधिस्नेहवत्यो न सगुणविग्रहा, न वा सुकृतादियुक्ता इति
ज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां
स्वप्राप्तौ प्रतिबन्धं कारयित्वा स्वयमेव तां दशां नाशयित्वा स्वली-
लामध्यपातिनीः कृतवानिति । न हेतावता सार्वदिक एवाऽयं
भावो भवति । न हि मन्त्रप्रतिबद्धशक्तिरभिरदाहक इति तत्स्व-
भावत्वमेव तस्य सार्वदिकमिति वक्तुं शक्यम् । एतच्च श्रीभागवत-
दशमस्कन्धविवृतौ प्रपञ्चितमस्माभिः ॥ २८ ॥

गंतरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

ननु सयं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुह्यायां परमे व्यो-

ति वाक्याद्गीतैव ज्यायसी । स्वयं समाधावनुभूयोक्तत्वाच्छ्रीभाग-
वतं च । पूर्वतन्त्रे तु जैमिनये यत् स्वयं गुरुमुखादवगत्य पाठितं
तद्वैव आद्रियते, नेतरदिति जैमिनिमतदूषणादवगम्यते । किञ्चा-
ऽस्मिन् सूत्रे छन्दःशब्देन कैश्चिद्विद्याभ्यासयमनियमजनिका* विदुष
इच्छा व्याख्याता । अन्यैस्तु तत्सुहृदां तद्विषामिच्छा । इतरैस्तु-
व्याख्यातुरिच्छा । यथाकथञ्चिच्छ्रुतिद्वयाविरोधः सम्पाद्य इति ।
एवमपि विचारे ईश्वरंच्छायाः सर्वत्र कारणत्वात् तत्तद्विद्यावतस्तदा
तदा तथा तथेति यथाश्रुताङ्गीकारेऽपि मुक्तिप्रतिबन्धाभावाच्छ्रुति-
सङ्कोचाभावाच्च किं ज्याय इत्यपि विचारय । न हि क्रमेण मुक्तिं
प्राप्नुवतो वा किञ्चित्क्षणोत्तरं विरजानदीतरणे वा सुकृतादिक्षये
पर्यङ्कोपासकस्य किञ्चिद्विशेषो भवति । अतः काकदन्तविचारप्राय-
मेतत् ॥ २८ ॥

गंतरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ पूर्वाधिकरणे ज्ञाना-
ऽपेक्षया भक्तज्ञान्यपेक्षया भक्तस्य चोत्कर्षः प्रतिपादितः । तमेव त-
द्वेतुषांधनेन हठीकरोतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्ति । * नन्वि-
त्यादि * । अत्र, तमेवं विद्वानिति वाक्यमुत्तरनारायणस्यम् । तत्र,

मक्षिति तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः षन्था विधेयतऽयनाये-
 ष्वादिश्रुतिभिरुक्तरूपब्रह्मज्ञाने सखेव मोक्ष इत्युच्यते । यमेवैष
 वृणुते तेन लभ्य इति श्रुत्या आत्मीयत्वेनाङ्गीकारात्मकवरण-
 स्य भक्तिमार्गीयत्वात् तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवेशाद्भक्त्यैव स
 इत्युच्यते । किञ्च । भक्त्या मामभिजानातीत्युक्त्वा, ततो मां
 तस्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति भगवतोक्तमिति भक्तिमार्गे-
 ऽपि पुरुषोत्तमज्ञानेनैव मोक्ष उच्यते, ज्ञानमार्गे त्वक्षरज्ञानेनेति

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति पूर्वाञ्जे, एतं
 जगत्कर्तृतया पूर्वमन्त्र उक्तं महान्तं पुरुषम् अहं वेदेति श्रुतिः स्वस्य
 ज्ञातृत्वमुक्त्वा, तत्स्वरूपमाह । तमसः—अज्ञानात्मकस्य परस्तात् प-
 रम् । आदित्यवर्णम् आदित्यस्येव मण्डलान्तःश्यामाघदातो वर्णो यस्य,
 श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्याममिति छान्दोग्ये श्रुतत्वात्तादृशम्
 तथाचैतादृशश्रुतिभिः सत्यादिलक्षणकोक्तरूपब्रह्मज्ञानेन मोक्ष उच्य-
 ते । यमेवेति श्रुतौ तूक्तप्रकारेण भक्त्यैव स आत्मलाभात्मको मोक्ष
 उच्यते इति मोक्षार्थं ज्ञानभक्ती समुच्चयेत्ये ? किं वा विकल्पयित-
 व्ये? इत्येकः संशयः । किञ्च, भक्त्या मामिति गीतायां पुरुषोत्तमज्ञान-
 स्य, ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतावक्षरज्ञानस्य च मोक्षहेतुत्वमुच्यते
 इति भक्तेन तदर्थं ते समुच्चये ? विकल्पनीये? वेत्यपरः । नच विकल्प-
 स्यादृषदोषदुष्टत्वात् समुच्चय एव युक्त इति वाच्यम् । तस्मान्मन्त्रभक्ती-
 ल्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्ये भक्तं प्रति ज्ञानस्यानुपयोगबोधनेन
 तत्समुच्चयस्य वैयर्थ्यात् । तथाचैवं प्रथमे कल्पे श्रुत्योर्द्वितीये-
 च स्मृत्योर्विरोधात् समुच्चयविकल्पयोरेकतरानिर्झाराद्वाक्याना-
 मबोधकरत्वं प्रसज्ज्यते । नच ज्ञानेनैव मोक्षस्तमेवमिति श्रुतौ, भक्त्या-
 मामिति स्मृतौ च तस्यैव मोक्षहेतुत्वेनोक्तेः । भक्तस्य ज्ञानेनैरपेक्ष्यो-
 किस्तु तस्वतो ज्ञानं भक्त्येति साधनान्तरसाधितं ज्ञानमतास्त्विकत्वाच्च
 श्रेयोऽतो भक्तिरेव ज्ञानार्थं कार्येति तत्स्तुत्यामिप्रायेति न भक्तेः
 समुच्चयशङ्केति वाच्यम् । एवं भक्तित्यागेऽपि श्रुतौ ब्रह्मविदित्यत्र

विशेषः । 'तस्मान्मङ्गक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति वचनेन भक्तिमार्गीयस्य ज्ञान-
नैरपेक्ष्यमप्युच्यते । तथाचैवं मिथः श्रुतोः स्मृतोश्च विरोधाच्चै-
कतरनिर्द्धारः सम्भवति । न च ज्ञानेनैव मोक्ष उभयत्रापि तथोक्तेः ।
ज्ञाननैरपेक्ष्योक्तिस्तु भक्तिस्तु साभिप्रायेति वाच्यम् । विषयभेदेन
ज्ञानभेदान्मुक्तिसाधनं कतमज्ज्ञानमित्यनिश्चयात् । न च श्रौत-
त्वाविशेषात् समुच्चय इति वाच्यम् । ज्ञानिनोऽक्षरे, भक्तस्य
पुरुषोत्तमे लयात् समुच्चयाऽसम्भवात् । तर्हि विरोधाभावादुप-
पन्नं सर्वमिति चेत् । न । पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमा-

अक्षरस्य तमेवमित्यत्र पुरुषोत्तमस्य च विषयत्वेनोक्ततया विषयभेदेन
ज्ञानभेदान्मोक्षसाधकज्ञानविकल्पस्य दुर्वारत्वात् । न च श्रौतत्वावि-
शेषाज्ज्ञानयोरेव समुच्चयोऽस्त्विति वाच्यम् । अक्षरात् परतः पर इति
श्रुतेरव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते
तज्ज्ञानं परमं ममेति गीतावाक्याच्चाऽक्षरपुरुषोत्तमयोर्भेदादव्यक्तवा-
क्येऽक्षरस्य परमगतिवत्त्वकथनेन ज्ञानिनोऽक्षरे लयाद्, भक्त्या मामिति
वाक्ये स्वस्य विशतिकर्मत्वबोधनेन भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात् स्थान-
भेदेन फलभेदे तयोरपि समुच्चयस्यासम्भवात् । ननु यद्येवं फलभे-
दस्तर्हि तस्य तस्य साधनस्य तत्र तत्र व्यवस्थित्या वाक्यानामितरेतर-
विरोधाभावात् सन्देहे निवृत्ते सर्वे श्रुत्युक्तं स्मृत्युक्तं चोपपन्नमिति
व्यर्थमेवाधिकरणमिति चेन्न । पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्ति-
मार्गीयज्ञानवतः, अन्ते या मतिः सा गतिरित्यङ्गीकारे पूर्वज्ञानवैय-
र्थ्यप्रसक्तेर्दुर्वारतया तस्य न्यायस्याशक्यवचनत्वेन तादृशस्य लयस्थान-
निर्द्धारत्वात्सम्भवात्सन्देहेऽधिकरणप्रणयनस्यावश्यकत्वात् । अपर-
ञ्च । यदि भक्तेरिवाक्षरज्ञानादपि परज्ञानमेव कयाचिद्विधया आह-
त्वाधिकरणावश्यकत्वमुच्यते तदा तु, ततो मामित्याद्युक्तरीत्या भ-
गवज्ज्ञानस्यैव प्रवेशसाधनत्वमाधिकरणे मन्तव्यम् । तथाच तमेवेति

र्गीयज्ञातवतो लयस्थाननिर्द्धारासम्भवात् । अपरश्च । ततो मां त-
 त्तवतो ज्ञात्वेति वचनाद् भक्तिमार्गे तत्त्वतो भगवज्ज्ञानमेव प्रवेश-
 साधनमिति मन्तव्यम् । तथाच 'मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपा-
 विदोऽबलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रश' इति वा-
 क्यज्ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीयज्ञानरहितानामपि भगवत्प्राप्तेस्तत्साधन-
 त्वनिरूपकश्रुतिविरोधः । तथाच क्वचिज्ज्ञानं मुक्तिसाधनत्वेनो-
 च्यते, क्वचिद्भक्तिः, क्वचिन्नोभयमपीत्येकतरसाधनानिश्चयान्मुक्ति-
 साधने मुमुक्षोः प्रवृत्त्यसम्भव इति प्राप्ते आह । गतेरर्थवत्त्वमित्या-
 दि । गतेर्ज्ञानस्यार्थवत्त्वं फलजनकत्वमुभयथा मर्यादापुष्टिभेदेने-
 त्यर्थः । अत्रायमाशयः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमे-
 भ्यो लोकेभ्य उन्निनीषतीत्यादिश्रुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाल
 एवैतस्मै जीवायैतत्कर्म कारयित्वैतत्फलं दास्य इति विचारितवानि-

श्रुतेः सावधारणत्ववद्, मत्कामा इति स्मृतौ, सङ्गाच्छतसहस्रश इति
 कथनेन तदुपबृंहिताया वरणश्रुतेरपि सावधारणतुल्यत्वेन मार्गद्व-
 यसिद्धिज्ञानरहितानामपि भगवत्प्राप्तेर्ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतिवि-
 रोध इति तत्कृतसंशयादप्यधिकरणमावश्यकम् । अतः पूर्वोक्तौ वि-
 षयौ संशयौ च निर्बाधौ । तथा सति, तथाच क्वचिदित्याद्युक्तरीत्या
 मुमुक्षुप्रवृत्त्यसम्भवान्मोक्षेच्छां परित्यज्य स्वर्गसाधन एव प्रयतनीय-
 म् । किञ्चैवं मुमुक्षुप्रवृत्त्यसम्भवे प्राप्ते पूर्वोक्तं ज्ञानभक्त्योस्तातरम्यं
 भक्त्युत्कर्षो दोषस्य कादाचित्कत्वं च न निर्धारयितुं शक्यमिति च ।
 पूर्वपक्षे प्राप्तं श्रुतेर्बोधकताप्रकारं वदन् सिद्धान्तेन पूर्वोक्तं द्रढयितुं
 ज्ञानोत्कर्षबाधनतात्पर्यमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * गतेरित्या-
 दि * नन्विदं कथं बुद्ध्यावारोहतीत्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति । *
 अत्रायमित्यादि * कार्यमात्रं प्रतीश्वरेच्छायाः कारणत्वेन तस्याश्च
 नित्यत्वेन, एष तु पक्षेत्यादिश्रुत्युक्ताऽपीच्छा तथेति भगवान् सृष्टिपूर्व-
 काल एव यद्यद्यथा विचारितवांस्तत्तथैवेति तत्र भगवाद्भिचारशरीर-

ति तथैव भवति । तत्रोक्तरीत्या मुक्तिसाधनानुगमे हेतुरवश्यं वा-
च्यः । एवं सति कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्य-
ते । ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा । तद्रहितानामपि स्वरूपब-
लेन स्वप्रापणं पुष्टिरुच्यते । तथा च यं जीवं यस्मिन्मार्गेऽङ्गीकृत-
वांस्तं जीवं तत्र प्रवर्तयित्वा तत्फलं ददातीति सर्वं सुस्थम् । अत
एव पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादिनैरेपेक्ष्यं मर्यादायामङ्गीकृतस्य त-
दपेक्षित्वं च युक्तमेवेति भावः । अत्र साधकत्वेन, विपक्षे बाधक-
माह । अन्यथा हि विरोध इति । अन्यथा मर्यादापुष्टिभेदेन व्यव-

प्रविष्टोन्नयनकारणविमर्षे पूर्वोदाहृतवाक्योक्तरीत्या ज्ञानभक्तिवरण-
भगवद्विषयककामरमणजारादिबुद्धीनां शास्त्रे कथनेन मुक्तिसाधना-
ननुगमे सति शास्त्रद्वारा मुमुक्षुप्रवृत्तिसिद्धये तत्साधनानुगमहे-
तुरवश्यं वक्तव्यः । एवं तद्वचनावश्यकत्वे सति उक्तमार्गमेव एव
हेतुः । तत्र कृतिसाध्यमित्याद्युक्तरूपा मर्यादा । सर्वसाधारणहेतुना
साध्यसिद्धौ मर्यादापदप्रयोगस्य लोके दर्शनात् । यथैतावति कृत
एतावद्दीयत इति राज्यमर्यादेति । शास्त्रेऽपि स्वकृतसेतुपरीप्सये-
ति सेतुर्मर्यादा । तद्रहितानामित्याद्युक्ता तु पुष्टिः । अनुग्रह इति
द्वितीयस्कन्धात् । अनुग्रहश्च धर्मान्तरमेव, न तु फलादिस्त्वा । य-
स्यानुग्रहमिच्छामीति वाक्यात् । कृपानुकम्पादिशब्दानां स वा-
च्यः । एवं सति, लोकवस्तु लीलाकैवल्यमितिन्यायेन * तथाच यं
जीवमित्याद्युक्तरीत्या ददातीत्युदिताऽनुदितहोमवदाधिकारिभेदात्
व्यवस्थितमिति सर्वं पूर्वोक्तं सुस्थम् । केवलमर्यादायां वृतस्य जीव-
स्याक्षरे पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पञ्चाङ्गक्तिमार्गीयज्ञानवतः क्रमेण
मर्यादायां पुष्टौ चाङ्गीकारात्तस्य पूर्वमक्षरे ततः पुरुषोत्तमे लयस्थ-
ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता इतिवत् सुखेन सम्भ-
वाच्छ्रुतिद्वयोक्तमुपपन्नमित्यर्थः । एतेनैव स्मृत्योरपि विरोधः परि-
हृत इति बोध्यन्ति । * अत एवेत्यादि * अत एवेति * मार्गभेदादेव ।
सूत्रशेषमवतारार्थं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । * तथेति * ।

स्थायया अकथने विरोधाद्धेतोस्तथेत्यर्थः । विरोधस्तु पूर्वपक्षग्रन्थ
उपपादितः । एतेनैव, ननु श्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च भक्तिरवि-
शेषेण पापक्षय एवोदेत्युत कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तत्राधुनिकानामपि

मुक्तिसाधने मुमुक्षुप्रवृत्तिप्रतिरोधः । ननु सूत्रे को वा विरोधोऽभिप्रे-
तो योऽत्र साधकत्वेनाद्रियत इत्यत आहुः । * विरोध इत्यादि * ।
अत्रेदं बोध्यम् । ब्रह्मनिरूपकेषु वेदान्तवाक्येषु क्वचित्सृष्टिकर्तृत्वप्र-
शासितृत्वादिरूपं ब्रह्ममाहात्म्यं जीवात्मनः परमात्माभेदस्तादृशज्ञान-
स्य मोक्षसाधनत्वं चोच्यते । क्वचिच्च वरणेन स्वतनुविवरणम् । क्वचि-
द्भक्त्यैव मोक्ष इत्युच्यते । तत्र प्रकरणभेदान्माहात्म्यज्ञानवतात्माभे-
दज्ञानेनाक्षरप्राप्तिः । वरणेन स्वतनुविवरणश्रावणात्तेन भगवत्स्वरूपे
दर्शनगोचरे सति हृदयग्रन्थिभेदात् सुहृदस्नेहरूपायां भक्तौ जाता-
यां पूर्वजातमुक्तविधज्ञानमपि तत्रैवोपकरोतीति पुरुषोत्तमप्राप्तिः ।
नच केवले ज्ञाने वरणमुपसंहर्तुं शक्यम् । विद्याधर्मत्वाभावाद्, वर-
णश्रुतौ जीवकृतसर्वसाधनालभ्यत्वश्रावणेन परमात्मनः श्रावणा-
दिविध्युक्तसाधनालभ्यतया तन्मात्रसाधनिकायां विद्यायां वरणस्यो-
पसंहर्तुमशक्यत्वाच्च । एवं साधनभेदेन फलभेदसिद्धौ पूर्वोक्तोष्णि-
मीषाश्रुतिसिद्धभगवद्विचारशरीरे श्रौतसाधनानां तदभावस्य त-
द्विरुद्धानां कामादीनामपि प्रवेशेन वरणे प्रकारभेदः सिद्ध्यति । स
च पुराणोक्तैरुपबृंहणैर्विशेषतोऽवगम्यत इति हृदिकृत्य सूत्रकृता इद-
मधिकरणं प्रणीतमित्याशयेन पुराणस्य विरोधपरिहारचिन्तनमत्र
कृतं, न तु मुख्यतया तेषां विषयवाक्यत्वमिति वैदिकम्पन्यबहिर्मु-
खबोधनाय घर्मम् । वस्तुतस्तु, सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुक्-
धृतमितिवाक्याद्वेदत्वमेव श्रीभागवतस्य । इतिहासपुराणं वेदानां
पञ्चमो वेद इति बृहदारण्यकश्रुतेश्च । अतस्तद्वाक्यत्वेनापि विषय-
वाक्यत्वं युक्तमिति न शङ्कालेशः । प्रकृतमनुसरामः । एतस्याधि-
करणस्य पूर्वाधिकरणोत्थशङ्कानिरासरूपं प्रयोजनान्तरमाहुः । * ए-
तेनेत्यादि * । एतेनेत्यस्य इत्यपि शङ्कानिरस्ता वेदितभ्येत्यनेनाम्ब-

भक्तानां दुःखदर्शनाच्छ्रवणादेः पापनाशकत्वश्रवणाच्चाविशेषपक्ष-
स्त्वसङ्गतः । अथ श्रवणादिरूपा, पापे सत्यपि भवति । प्रेमरूपा तु
तन्नाश एवेति विशेषो वाच्यः । सोऽपि प्रेमवतामपि अक्रूरादीनां
मणिप्रसङ्गे भगवता समं कापट्यकृतिश्रवणान्न साधीयानित्यपि श-
ङ्का निरस्ता वेदितव्या । तथाहि मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारे वैल-
क्षण्यादाद्यायामङ्गीकृतानां मुमुक्षयैव श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तदातृत्वेनै-
व भगवति प्रेमापि, न तु निरुपधिः । कदाचिद् वस्तुस्वभावेन
मुक्तीच्छानिवृत्तावपि तद्भक्तेः साधनमार्गीयत्वाद्, अनिच्छतो मे
गतिमर्षी प्रयुङ्क्त इति वाक्यादन्ते मुक्तिरेव भवित्री । अस्मिन्मार्गे
श्रवणादिभिः पापक्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो मुक्तिः । पुष्टिमार्गेऽङ्गी-
कृतेस्त्वत्यनुग्रहसाध्यत्वात् तत्र च पापादेरप्रतिबन्धकत्वाच्छ्रवणा-
दिरूपा प्रेमरूपा च युगपत् पौर्वापर्येण वा, वैपरीत्येन वा भवत्ये-
व । अत्र श्रवणादिकमपि फलरूपमेव । स्नेहेनैव क्रियमाणत्वान्न
विधिविषयः । न ह्यविद्यादिमुक्त्यन्तरूपभजनानन्दान्तरायरूपाभ्र-
ङ्गवाविरलविविधमहातरुगहनानां दहने लोलुपस्याऽनुग्रहानलस्य

यः । * न साधीयानिति * । पापं विना भगवति प्राकट्यकृत्यस-
म्भवात् साधीयान् । तथाच सम्परायसूत्रसिद्धः सिद्धान्तो न युक्त
इत्याशङ्कान्प्येतेन मार्गभेदेन समाश्रानान्निरस्ता वेदितव्येत्यर्थः ।
कथं निरस्तेत्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति । * तथा हीत्यादि * ।
* वक्तुं शक्येत्यन्तम् । तथाच सम्परायसूत्रसिद्धः सिद्धान्तो
मर्यादामार्गविषयः । सत्यपि पापे भक्त्युदयपक्षस्तु पुष्टिमार्गे । तत्र
धरणप्रकारभेदे नियामिका या इच्छा, सा, छन्दत उभयाविरोधादिति
सूत्रे सूचिता, सैवात्रोभयथेति पदव्याख्यानं व्युत्पादिता । तेन न
चोद्यावकाशः । नापि तत्कृतश्रवणादीनां पापनाशार्थत्वं शङ्काम् ।
तेषां प्रेम्णा क्रियमाणत्वेन फलमध्यपातित्वात् । पापस्य त्वनुग्रहणैव
नाशसम्भवादित्यर्थः । नन्वेतादृश्येवेच्छेत्यत्र किं मानमत आहुः ।

तदान्तरालिकपापतूलं प्रतिबन्धकमिति वक्तुं शक्यम् । तदुक्तं श्रीभागवते—‘स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य सक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद्भुनोति सर्वं हृदि संनिविष्ट’ इति । विकर्म प्राक्तनं तद् दुःखदमिति, स्वयं च हरित्वेन दुःखहर्तेति धुनोति उक्तविशेषणविशिष्टस्य स्वतो विकर्मकृतसम्भवात् सांसर्गिकं मत्तो भूतं, न तु मया कृतमितिवद् वा यत् कृतं विकर्म तत्कथञ्चिदुत्पतितमित्युच्यते । सक्तान्यभावत्वेन भगवत्सेवाव्यासङ्गेनेन्द्रद्युम्नाख्यपाण्ड्यराजवन्महदागमनाद्यज्ञानं वा वक्ता उक्तरूपे भक्ते विकर्मोक्तावरुचिज्ञापनाय वा कथाञ्चिदित्युक्तवान् । तेन तर्कितं विकर्मात्राभिप्रेतमिति ज्ञायते । एतादृशस्यापि यदि विकर्म भवेत् तदा ताभिवृत्त्यर्थं न तेनान्यत् कर्तव्यम् । भगवानेव हृदि निविष्ट-

* तदुक्तमित्यादि * । अत्र यद्विकर्म यच्च कथं चिदुत्पतितं तत्सर्वं धुनोतीत्यन्वयः । तत्र पूर्वं विवृण्वन्ति । * विकर्मेत्यादि * । तद् दुःखदमित्यत्र तदिति भिन्नं पदम् । * हरित्वेन दुःखहर्तेति * । ‘हराम्बधं यत्स्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णञ्च मे हरिश्चेष्टस्तस्माच्चरिरहं स्मृत’ इति महाभारतवाक्यास्तथा । मध्ये निविष्टस्य कथञ्चित्पदस्य धुनोतिना सम्बन्धे धूननप्रकार इच्छाविषय एव वाच्यः । स चेच्छाविवरणादेव लभ्यत इति वैयर्थ्यात् पूर्वपदेनैव सम्बन्धो युक्त इत्याशयेन द्वितीयं विवृण्वन्ति । * उक्तेत्यादि * । मत्तो भूतं, न तु मया कृतमितिवाद् इति । अकामतः, अबुद्धिपूर्वकं च कृतम् । एवञ्च सांसर्गिकेन सह त्रिविधं विकर्मोक्तम् । त्यक्तान्यभावस्यैतदपि न सम्भवतीत्यरुच्या ततोऽतिरिक्तमन्यदाहुः । * त्यक्तेत्यादि * । अज्ञानं वेतिकथञ्चिदुत्पतितविकर्मस्थानीयमिति शेषः । गौण्यङ्गीकारे बीजं वक्तुमाहुः । * वक्तेत्यादि * । तथाञ्च तादृशस्य पापमेव नास्ति, किन्तु भगवद्विच्छेद तादृशी सम्मार्गस्थापनार्थेत्याशयेनैतद्वाक्यवक्ता करभाजनो योगीश्वर एकादशस्कन्धे निर्मिं प्रति तथोक्तवानित्यर्थः । एवं कथनस्य तात्पर्यमाहुः । * तेनेत्यादि * ।

स्तञ्जुनोति यत इति । कदाचित्स्वभक्तिबलस्फूर्त्या सदोषमपि जन-
कृतार्थीकरिष्यामीत्यङ्गीकुर्याच्चेद्भक्तस्तदैव हृदिस्थ एव तत्संसर्गजं
दोषमस्यैतदङ्गीकारेण तदोषमपि धुनोतीति सर्वपदेनोच्यते । चिर-
कालभोग्यमपि तत्क्षणेनैव नाशयति । तन्नाशनं कालादेरप्रतिब-
न्धकत्वामस्यपि ज्ञापयितुं परस्य कालादेरीशत्वमुक्तम् । अत्र
भजनादिदृष्टिभ्रेशान्तानां स्पष्ट एव विकर्मणि सत्यपि सम्भव
इति ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

ननु मुक्तेरेव सर्वत्र फलत्वमुच्यते । युक्तं चैतत् । संसृतेर्दुः-
खात्मकत्वात्, तन्निवृत्तेः सर्वेषामिष्टत्वात् । पुष्टिमार्गीयभक्तानां

सर्वपदतात्पर्यमाहुः । * कदाचिदित्यादि * । इदमपि नवमस्कन्धे
रन्तिदेवोपाख्यानं सिद्धम् । 'तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्तिनः ।
अभवन् योगिनः सर्वे नारायणपरायणा' इति, द्वितीयस्कन्धे शुको-
क्तौ च—'किरातहृणान्ध्रपुलिन्दपुष्कसा आभीरकड्गुग यवनाः ख-
सादयः । येन्येऽपि पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुद्ध्यन्ति तस्मै प्रभवि-
ष्णवे नम' इति । चिरकालभोग्यस्य यत्र क्षणमात्रेण नाशनं तदुदा-
हरणं त्वन्तर्गृहगताः प्रागेवोक्ताः । निद्धमाहुः । * अत्रेत्यादि * ।
तथाच मर्यादाभक्तिमार्गे तर्त्तव्याभावाज्ज्ञानमार्गेत उत्कर्षः, पुष्टिभ-
क्तिमार्गे तु क्वचित्पापसत्त्वेऽपि भगवतैव तन्नाशनेन कृपातिशयादु-
त्कर्ष इति सिद्धमित्यर्थः । तेन पूर्वाधिकरणोक्तो भक्त्युत्कर्षो हेतुबो-
धनेन दृढीकृतः । किञ्चित्तेन भगवतः फलत्वबोधनात् स्वरूपावस्थित-
स्यैव तथात्वाद्केतनत्वरूपो धर्मोऽपि प्रतिपादितः ॥ २९ ॥ ७ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ पूर्वाधिकरणे भक्ति-
हेतुबोधनेन ज्ञानमार्गापेक्षया भक्तिमार्गस्योत्कर्षो दृढीकृतः । अत्र
त्वनुग्रहजन्ययोर्मर्यादापुष्टिभक्तयोर्मध्ये मर्यादाभक्तेः पापनाशोत्तर-
मेव जायमानत्वात् पुष्टिभक्तौ च तादृशनियमाभावात् तत आधि-

तु तदनपेक्षित्वमुच्यते । तदुक्तमथर्वणोपनिषत्स्वष्टादशार्णमन्त्रस्वरूपमुक्त्वा पठ्यते । परब्रह्मैतद्यो धारयतीत्यादेरन्ते सोऽमृतो भवतीत्यादि । एतदग्रे किं तद्रूपं किं रसनं कथं हैतद्भजनमित्यादिप्रश्नोत्तरं पठ्यते, भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराशयेनैवामुष्यात्मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यमिति । एतदत्र विचार्यते । मन्त्रावृत्तितदाधिष्ठातृरूपध्यानादेरमृतत्वं फलमुच्यते । भजनस्वरूपं च यावत्फलनैराशयेन भगवत्सात्मनः कल्पनमित्युच्यते । नच फलनैराशयेन भजनेऽप्यन्ते मुक्तिरेव भवित्रीति वाच्यम् । तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्वैतान् भूत्वावतीति श्रुतेर्मुक्तिसाधनत्वेन ज्ञात्वा भजतः सैव फलमास्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमनुभवन् यो भजते तस्य तदेव फलमिति यतो निर्णयः सम्पद्यते । ये यथा मां प्रपद्य-

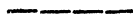

कथं न स्यादतस्तारतम्यं विचार्यते । वरणश्रुतिप्रपञ्चभूतमिति पूर्ववदेव विषयसंशयो पूर्वपक्षे निश्चिष्य सूत्रमवतारयन्ति । * ननु मुक्तेरित्यादि * पुष्टिमागीयभक्तानां मुक्त्यनपेक्षत्वं कुत्राऽथर्वोपनिषत्सूच्यत इत्याकाङ्क्षयां, गोपालपूर्वतापनीय इत्याह । * अष्टादशार्णेत्यादि * । * भक्तिरहस्यभजनमिति * अत्र भक्तिशब्दाच्छान्दसः सोर्लुक् । रहस्यभजनमित्यस्य विवरणं, * तदिहेत्यादि * अर्थस्तु तद् भजनम् अमुष्यात्मनो वस्तुत एतदीयस्य जीवस्य इहामुत्रोपाधिनैराशयेनैव परिहृयामुष्मिकयावत्फलेऽप्याराहित्येन कल्पनं तदीयत्वसमर्थनम् । अन्तर्बहिः सेवया तद्ब्रह्मीकरणम् । कृपू सामर्थ्य इति धात्वर्थात् । एतदेव = स्वस्य तदीयत्वसमर्थनमेव, नैष्कर्म्यं संन्यास इति । अन्ये तु, भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराशयेनामुष्मिन् मनः कल्पनमिति पठन्ति । एवं पाठद्वयेऽपि यावत्फलनैराशयस्य प्रविष्टत्वाद्दामुष्मिकमध्ये मुक्तेरपि प्रवेशात् तदनपेक्षत्वं समानम् । * एतदत्र विचार्यत इति * उक्तं तापनीयवाक्यद्वयमस्मिन् सूत्रे विचार्यते । सन्देहं घक्तुं विचारप्रकारमाह । * मन्त्रेत्यादि * । अमुं

न्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भगवद्वाक्याच्च । अत एव रहस्य-
भजनं लक्ष्यमुक्तम् । तथाच श्रौतत्वभगवत्सबन्धित्वयोरविशेषात्
कतमो गरीयानिति संशये गूढाभिसन्धिः पठति । मुमुक्षोः सका-
शाद्रहस्यभजनकर्त्तृवोपपन्नः । उपपत्तियुक्तः । तमेवोद्घाटयति
तल्लक्षणार्थोपलब्धेरिति । तल्लक्षणो भगवत्स्वरूपात्मको योऽर्थः ।
स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तदुपलब्धेः । स्वाधीनत्वेन तत्प्राप्तेरित्यर्थः ।
यद्यपि पुरुषोत्तमे प्रवेशे तदानन्दानुभवो भवति तथापि न प्रभो-
स्तदधीनत्वम् । भक्तिरोभावात् । प्रत्युत वैपरीत्यम् । भजनानन्दस्य

पञ्चपदं मन्त्रमावर्त्तयेद्यः स यात्यनायासतः केवलं तद् इति मन्त्रो-
क्ता या पञ्चपदस्याष्टादशार्णमन्त्रस्यावृत्तिः पुनः पुनः कथनम् ।
तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसेत्तं भजेदिति ब्रह्मणोक्तं
यत्तदधिष्ठातृध्यानादि तस्य सर्वस्य अमृतत्वं फलम्, उपक्रम एव,
यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवतीत्यनेनोच्यते । * भजनस्व-
रूपमित्यारभ्य, भगवद्वाक्याच्चेत्यन्तग्रन्थस्तु स्फुटार्थः । एतस्मिन्मना-
याह । * अत एवेत्यादि * । * अत एवेति * । स्वरूपस्य फल-
त्वादेव । अस्य भजनमिति पाठे तु निरूपधिभजनमेव लक्ष्यम् । उभ-
यथापि, तद्धैतानित्यादिभिः सिद्धो निर्णयस्तुल्यः । अतो निरपेक्षभ-
जनेऽपि मुक्तिरेव फलमिति निर्णयस्य कर्त्तुमशक्यत्वाद् यत् सिद्धं
तद्वाह । * तथाचेत्यादि * । उक्तहेतुभ्यामुभयोर्भक्तयोः साम्यमेव
युक्तमिति पूर्वपक्षरूपे संशये श्रुतिस्थगूढाभिप्रायं प्रकटयन् सूत्रं
पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * मुमुक्षोरित्यादि * । * रहस्य-
भजनकर्त्तृति * । पाठान्तरे तु निरूपधिभजनकर्त्ता । * तमेवेति * ।
तादृशं भक्तम् । गूढाभिसन्धिं वा । अत्रे उपपत्तेरेव कथनादिति । ननु
पुरुषोत्तमे सायुज्येऽपि सूत्रोक्तस्य हेतोरुपपद्यमानत्वात् कथं रह-
स्यभजनकर्त्तृरेवाधिक्यस्य सिद्धिरित्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * ।
ननु माऽस्तु प्रभोस्तदधीनत्वं सायुज्ये, तथापि स्वरूपानन्दापेक्षया
भजनानन्दस्याधिक्ये किं मानमत आहुः । * भजनानन्दस्येत्या-

तत आधिक्यं तु, मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगं, दीय-
मानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः, नारायणपरा इत्युपक्रम्य
स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन इसादिवाक्यैरध्यवसीयते ।
अत एव सामीप्यवाच्युपसर्ग उक्तः । तेन दासीत्वेन दासत्वेन
लीलायां सुहृत्त्वेन प्रभुनिकटे स्थितिरुक्ता भवति । नच मह-
त्पदार्थस्वरूपाज्ञानादल्प एवानन्दे यथा सर्वाधिक्यं मन्वानः पू-
र्वोक्तं न वाञ्छति तथाऽत्रापीति वाच्यम् । दीयमानानामर्थानां
स्वरूपाज्ञानासम्भवात् । अनुभवविषयीक्रियमाणत्वस्यैवात्र दीय-
मानपदार्थत्वात् । तदज्ञाने स्वर्गादित्रये तुल्यदर्शित्वासम्भवश्च ।
मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति वाक्ये भक्तेरा-
धिक्यं स्पष्टमेवोच्यते । तस्मान्न्यूनार्थजिघृक्षोः सकाशात् पूर्णा-
र्थवान् महानिति युक्तमेवास्योपपन्नत्वम् । इममेवार्थं दृष्टान्तेनाह ।

दि * । अत्र प्रथमवाक्यं पञ्चमस्कन्धपष्ठाध्याये श्रीशुकैः परीक्षितं
प्रत्युक्तम् । 'राजन् पतिर्गुरुरयं भवतां यदुमां देवं प्रियः कुलपतिः
क्वच किङ्करो वः । अस्त्वेवमङ्ग भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं द-
दाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति । अत्र मुक्तिदातुरप्यदेयत्वेन
भक्तेराधिक्यं सिद्धं तदानन्दस्याधिक्यम् । द्वितीयं तृतीयस्क-
न्धे कर्पिलवाक्यम् । तृतीयं पष्ठस्कन्धे सप्तदशाध्याये उमां प्रति
शिववाक्यम् । नन्वयमर्थः सूत्राशयगोचरत्वेन कथं ज्ञेय इत्यत
आहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाच यद्येवमर्थोऽभिप्रेतो न स्या-
त्तदा तल्लक्षणार्थलब्धेरित्येव सूत्रं वदेत् । भगवत्स्वरूपलाभस्यो-
भयत्रापि तुल्यत्वेनापापसर्गप्रयोजनाभावात् । अत उपलब्धिपदा-
ज्ज्ञेय इत्यर्थः । चतुर्विधमुक्त्यन्तर्गतत्वव्यावृत्त्यर्थं तादृशस्य सिद्धं
स्वरूपमाहुः । * तेनेत्यादि * । एतदेव भक्तेराधिक्यमूहापोहेन
द्रढयन्ति । * नचेत्यादि * । स्पष्टम् । इतोऽप्यत्युत्कटभक्तसूचना-

लोकवदिति । यथा स्वाधीनभर्तृका नायिका तदवस्थाऽननुगुण-
गृहवित्तादिकं दीयमानमपि नोरीकरोति तथेत्यर्थः ।

अथवा स भगवानेव लक्षणमसाधारणो धर्मो यस्य स तल्ल-
क्षण उद्भूतभक्तिभावः स एवार्थः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूप इत्यग्रे पूर्व-
वत् । भगवत्पाकट्यवानेव हि भक्तो भक्तत्वेन ज्ञायत इति तथा ।

य पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादिं * । स्पष्टम् । एवमत्र भक्तेः पर-
मा काष्ठा सूचिता । तेन फलभक्तौ मुक्तिर्न सन्नपततीति मर्यादाभ-
क्तिफलभूतमुक्तिभाजोऽपि सकाशात् पुष्टिभक्तोऽधिक इति सिद्धम् ।
अत्र गोपालतापनीयोक्ते विषयवाक्ये भक्तिविषयतया पुरुषोत्तम-
स्वरूपस्य सिद्धत्वेन श्यामावदानत्वं प्रतिपादितम् ।

शंकराचार्यास्तु, गतेरर्थवत्त्वमिति द्विसूत्रमधिकरणमङ्गी-
कृत्य, क्वचित् पुण्यपापहानसन्निधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते, क्वचि-
न्न । स किं सर्वत्र संनिपतेष्ट वेति संशये उपायनवत् सर्वत्रति
प्राप्तम् । तत्राह । गते देवयानस्य पथः, अर्थवत्त्वमुभयथा विभागेने-
त्युक्त्वा क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति विभागस्वरूपं व्याचक्रुः ।
तन्मन्दम् । एकस्य प्रकारस्य गतिसार्थक्यं प्रत्यहेतुतया सौद्वस्योभ-
यथापदस्व विरोधात् ।

भास्कराचार्यास्तु, उभयथेत्यस्य सुकृतनिवृत्त्या दुष्कृतनि-
वृत्त्या चेत्यर्थमाहुः । पूर्वव्याख्यानादिदमेव समीचीनम् । सूत्र-
स्थपदसङ्गतेः ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु । यदि पुण्यमपि निवर्त्तते किमर्था तर्हि
गतिरिति भास्कराचार्योक्तमवतारणं सूत्रव्याख्यानं चानूद्याहुः ।
तैरनाशङ्कनीयमेवाशङ्कितम् । विद्याक्षिप्तायां हि गतौ केयमाशङ्क्य ।
यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं यातीति । न हीयं सुकृतनिबन्धना
गतिरपि विद्यानिबन्धनेति । तस्माद् वृद्धोक्तमेवोपवर्णनं साध्वि-
ति । तन्मन्दम् । विद्याक्षिप्ताया एव गतेरर्थवत्त्वस्य सूत्रे प्रकार-
द्वयेन समर्थितत्वात् । तत्र प्रकाराकाङ्क्षायामर्थशब्दस्य पञ्चस्वर्थेषु

एतेन ज्ञाप्यं हिं ज्ञापकादधिकं भवति । एवं सतिं यज्ज्ञापकं पर-
मकाष्ठापन्नं वस्तु पुरुषोत्तमस्वरूपं सर्वफलरूपं तन्महत्त्वं कथं
वक्तुं शक्यमिति सूच्यते ॥ ३० ॥

निवृत्तेरप्युक्तत्वात् तदभिप्रेत्य द्वेषा निवृत्त्यार्थवत्त्वव्याख्याने दो-
षाभावात् । तद्व्याख्येयवृद्धोक्तौ त्वर्थशब्दस्य प्रयोजनार्थताया
निवृत्त्यर्थताया वा उपगमेऽप्युभयथेति पदासामञ्जस्यं दुर्वारमेवाऽतो
वृथाऽयमाडम्बरः । किञ्च । मतद्वयेऽपि देहवियोगकाल एव द्विवि-
धकर्मक्षयस्याङ्गीकृतत्वाद् ब्रह्मणश्च व्यापकत्वाद्वातिवैयर्थ्यं तु मतद्व-
येऽपि नापैति ।

यत्पुनर्भास्कराचार्यैः पर्यङ्कस्थस्य ब्रह्मणः कार्यब्रह्मत्वमुपग-
तम् । तदपि मन्दम् । हेत्वदर्शनात् । नच साकारत्वंमेव हेतुरिति
वाच्यम् । तस्य कार्यासाधारणतायाः प्रागेव बहुधाऽस्माभिर्निरस्त-
त्वेनाभिमानमात्रत्वात् । नच यजूदरः सामशिरा इति श्लोकरूपया
तत्स्वरूपसंग्राहकश्रुत्योक्तं वेदरूपत्वमेव हेतुरिति युक्तम् । तदा
मनोमयत्वेन भगवद्धर्मरूपतयाऽपि नित्यत्वानपायात् । नच द्वैताप-
त्तिः । तस्या अपि प्रागेवाभेदस्वरूपविचारं एव निरस्तत्वात् ।
उपासकस्य लिङ्गशरीरवत्त्वं वेदात्मकस्थूलशरीरवत्त्वं च युक्तमिति
बोध्यम् ।

रामानुजाचार्यास्तु संपरायाधिकरणं पञ्चसूत्रमङ्गीकृत्य तत्र
देहपातसमय एव यावत्कर्मक्षयं सूत्रद्वयेन व्याख्याय गतिसूत्रं
पूर्वपक्षत्वेन व्याकुर्वन्ति । गतेर्देवयानगतिश्रुतेः । उभयथा अर्थव-
त्त्वं सुकृतदुष्कृतयारेकेदेशस्य देहवियोगकाले हानिः शेषस्य प-
श्चादित्युभयथा कर्मक्षये सत्येवार्थवत्त्वम् । अन्यथा हि विरोधः ।
देहत्यागसमय एव सर्वकर्मक्षये सूक्ष्मदेहस्यापि नाशात् केवलस्य
गमनं तु विरुध्येतेति । एतस्योत्तरमुपपन्नसूत्रे । उपपन्न एवोत्क्रा-
न्तिकाले सर्वकर्मक्षयः । कथम् । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः । परं ज्योति-
रूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण
तद्यादिषु क्षणिकमणा आविर्भूतस्वरूपस्यापि देहसम्बन्धाख्यस्या-
र्थस्योपलब्धेः । विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्यानारम्भिकापि सर्व-

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमाना-

भ्याम् ॥ ३१ ॥

अथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते । परब्रह्मैतद् यो धारयति रसति
भजति ध्यायते प्रेमति शृणोति श्रावयत्युपदिशसाचरति सोऽमृतो-

कर्मणां निरवशेषक्षयेऽपि स्वफलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन
पथा गमयितुं सूक्ष्मशरीरं स्थापयति । यथा लोके कनचित् तडा-
गादिके कृते, तस्य पुंसो नाशोत्तरमप्यन्ये तडागादिकमशिथिलं
कृत्वा स्थापयन्ति तद्वदित्येवं व्याकुर्वन्ति । अन्यापेक्षया इदमेवाति-
सुन्दरम् । अस्मन्मते तु यदेतन्न विचारितं तच्छन्दत इति सूत्रे
भगवदिच्छायाः कारणत्वोक्त्वा यादृश्यच्छया यो यादृगधिकारी
तस्य तस्य तदा तदा कर्मक्षयस्तथा तथा विद्ययति न कुत्रापि कल्प-
ना, न वा श्रुतिविरोध इत्यस्य निर्णयस्यार्थादेव सिद्धिरिति
बोध्यम् ॥ ३० ॥ < ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ एवं पुष्टि-
भक्तेः फलरूपत्वं तादृशभक्तस्य स्वरूपं च निरूप्य ततो न्यूनार्थो अ-
पि मर्यादाभक्तेर्ज्ञानमार्गादुत्कर्षे विषयोत्कर्षाद् बोधयितुं मर्यादाभ-
क्तिसाध्यायां मुक्तौ सर्वा भक्तयः सन्निपतन्ति, किं वा प्रत्येकमेवेतर-
निरपेक्षाः मुक्तिं साधयन्तीति विचारयितुमधिकरणमारभत इत्या-
शयेन विषयादिकमाहुः * अथर्वणेत्यादि * अत्र सर्वाङ्गे मनोधारं-
णं करोतीति धारयतिपदार्थः । रसति कीर्त्तयति जपतीत्यर्थः ।
भजति शारीरादिना सेवते । ध्यायते एकाङ्गं लीलां वा चिन्तयति ।
प्रेमति युधिष्ठिरादिवत् स्निह्यति । शृणोति श्रावयतीति प्रकटार्थ-
म् । उपदिशति मन्त्रद्वारा बोधयति । आचरति भगवद्धर्मानिति शे-
षः । एवमत्र नवोक्ताः । अयं च शाखान्तरीयः पाठः । प्रसिद्धपाठे
तु ध्यायति रसति भजतीति त्रयमेवोच्यते । तदाप्युपलक्षणविधया
अन्या अन्यत्रोक्ता अपि समायान्ति । संशयपूर्वपक्षौ स्पष्टौ । सि-

भवति सोऽमृतो भवतीति । तत्र धारणादीनां समुदितानामेवाऽमृतसाधकत्वमुन प्रत्येकमपीति भवति संशयः । अत्र धारणादिसाधनकलापमुक्त्वा फलमुच्यते इति समुदितानामेव मुक्तिसाधकत्वमुपलक्षणं चैतच्छ्रवणादिनवविधभक्तीनामप्येवमेव तथात्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । अनियम इति । समुदितानामेव तेषां फलसाधकत्वमिति नियमो नास्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । सर्वासामविरोध इति । चिन्तयँश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति श्रुत्या चिन्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते । पञ्चपदीं जपन्नित्याद्युक्त्वा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यते इति श्रुत्या कीर्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते । तथाच प्रत्येकपक्ष एव सर्वासां श्रुतीनामविरोधः स्यात् । एवं सति परब्रह्मैतद् यो धारयतीत्यादिषु सोऽमृतो भवतीति पदं प्रत्येकं सम्बध्यते इति ज्ञेयम् । ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं घटहेतुत्वोक्तावपि नैकस्यैव तज्जनकत्वमेवमत्राप्येकैकस्य चिन्तनादेस्तथात्वोक्तावपि फलसाधकत्वं समुदितानामेव तेषामिति चेन्मैवम् । योऽर्थो यत्प्रमाणैकसमाधिगम्यः स तेन प्रमाणेन यथा सिद्ध्यति तथा मन्तव्यः । दण्डादेस्तथात्वं प्रत्यक्षेण गृह्यते इति तत्र तथास्तु प्रकृते तु तेषां तथात्वमलौकिकशब्दैकसमाधिगम्यम् । श्रुतिस्तूक्तैवानुक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्यनिर्णायको भवतीति वाच्यम् । अलौकिकेऽर्थे लौकिकस्यासामर्थ्यात् । अन्यथा ब्रह्मणा मनसैव प्रजाजनने निपेकादिकमपि कल्पयेत् । स्मृतिरपि “केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः स्वगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सि-

द्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * समुदितानामित्यादि * । * अत्रेति * अनियमे । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * नन्वित्यादि * एवमे-

द्वामामीयुरञ्जसा । एतावान् सांख्ययोगाभ्यामि"त्युपक्रम्य, अन्ते नारायणस्मृतिरिखादिरूपैवमेवाह । इममेवार्थं हृदि कृत्वाऽऽह सूत्रकारः । शब्दानुमानाभ्यामिति । श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । ते-चोक्ते । एतेन सूत्रकारस्यान्योऽप्यनुशयोऽस्तीति भाति । यत्रोक्त-साधनस्तोमसम्पात्तिरेकस्मिन् भक्तेऽस्ति तत्रैकेनैव मुक्तावितरसाधन-त्वबोधकश्रुतिविरोधाच्छ्रवणकीर्तनस्मरणानां मुक्त्यऽव्यवहितपूर्वक्षणे युगपदपि सम्भवादन्वयाभिमिद्धिसम्भवे विनिगमकाभावादे-केनैव मुक्तरिति न नियमोऽतः प्रत्येकसाधकत्वबोधिकानां सर्वासां श्रुतीनां मिथोविरोधः । तर्ह्येकत्र तथात्वे सर्वत्रैव तथाऽस्त्वस्याशङ्क्य तत्र बाधकमाह । शब्दानुमानाभ्यामिति । पूर्ववत् । तत्र प्रत्येकमपि मुक्तिहेतुत्वमुच्यत इति न तथेत्यर्थः । यत्र प्रत्येकमपि तथात्वं तत्र

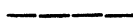

वाहेत्यन्तम् * । * एवमेवाहेति * प्रत्येकपक्षमेवाह । एवं प्रत्येकपक्षं निर्णयि यत्रासां समुदायस्तत्र कस्य कारणतेत्याकाङ्क्षायां तामप्ये-तेन पूरयतीत्याहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * अनियम इ-त्यादिकथनेन । तमेवानुशयं व्युत्पादयन्ति । * यत्रोक्त्यादि * यु-गपदपि सम्भवादित्ययम् अन्यथासिद्धिसम्भवे हेतुः । * विनिगम-मकाभावादिति * त्रयाणां मध्ये कस्यान्यथासिद्धिरित्यत्र विनिग-मकाभावात् । * अत इति * अनियमात् । ननु प्रत्येकपक्षे भक्तिकार-णत्वश्रुतीनां मिथोविरोधाद्भक्तीनां न प्रत्येकं कारणत्वं तथा समु-दितानामपि कारणत्वं माऽस्तु । ज्ञान एव तदुपक्षयस्य वक्तुं शक्य-त्वात् । श्रुतीनां चोपचारेण नेतुं शक्यत्वादित्येवं तर्ह्येकेत्यादिना आशङ्क्य तत्र भक्तीनां मुक्त्यकारणत्वे बाधकमाहृत्यर्थः । * तत्रेति * श्रुतौ स्मृतौ च । तथाच श्रुतेरुपचारसहिष्णुत्वेऽपि स्मृतौ, केवलेन हि भावेनेति केवलपदान्नापचारसहिष्णुत्वमतस्तदुपबृंहितश्रुतावपि यथाश्रुतमेवादर्णीयमित्यर्थः । ननु तर्हि पूर्वं विकल्पितस्य दोषस्य कथ परिहार इत्यत आहुः । * यत्र प्रत्येकमित्यादि * तथाच ताह-

किमु वक्तव्यं समुदितानां तथात्व इति भावः । तेन श्लिष्टः प्रयोगोऽप्यमिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

पूर्वं मुमुक्षुभिर्मुक्तिसाधनत्वेन क्रियमाणानां भगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनप्रकारो विचारितः । अधुना तु भगवान् स्वविचारितकार्यं लौकिकैश्वर्याग्रशक्यं ज्ञात्वा स्वैश्वर्यादिकं दत्त्वा येन जीवेन तत्कारयति स जीवस्तैर्द्धर्मैर्मुक्तो भवति न वेति विचार्यते । तत्र जीवकृतभगवद्विषयकधर्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र भगवदी-

शस्थले सर्वासां भक्तीनां सन्निपातात् फलशैघ्र्यं बोध्यमित्यर्थः । * श्लिष्ट इति * अनियम इत्यनेन एकमेव कर्तव्यं, न द्वयं त्रयमित्यस्याप्यनियमस्य संग्रहान्नानार्थसंश्रय इत्यर्थः । अत्र ज्ञानद्वारा-मुक्तिजनिकानां भक्तीनां विचारेण ताभिर्ज्ञेयस्य भगवतो निर्मलत्वबोधकं विरजमिति विशेषणं प्रतिपादितं बोध्यम् ।

अन्ये तु, अर्चिरादिगतिः सर्वासु विद्यासु? उत यत्र श्रूयते तत्रेति संशये, सर्वत्रेति सिद्धान्तयन्ति । अस्मिन् सिद्धान्ते तु यत्रातिकृपा तत्र सद्योमुक्तिः । इतरत्र त्वार्चिरादिगतिरिति विशेषां गतिसूत्रादेव सिद्ध्यतीति बोध्यम् ॥ ३१ ॥ ९ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ पूर्वाधिकरणसङ्गतिं वदन्नाऽधिकरणप्रयोजनमाहुः * पूर्वमित्यादि * । * मुक्ता भवति न वेति * । सायुज्यं प्राप्नोति, न वा । तथाच यदि तैः प्राप्नोति तदा भक्तित्वं, न मुक्तिजनकतावच्छेदकम् । तेषु भक्तित्वाभावात् । यदि न प्राप्नोति तदा भगवद्धर्मत्वमपि न तथा । अत्राद्ये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिविरोधः । द्वितीये भगवद्धर्माणां मुक्तिप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्ग इत्यतो विचार्यते इत्यर्थः । एवञ्च ते भगवद्धर्मा विषयाः । मुक्तिहेतवो न वेति संशयः । ते च, यदादित्यगतं तेज इत्यादिवाक्योक्ताः प्रतर्दनसंवाद इन्द्रेण स्वस्मिन्नुक्तास्तादृशा अन्यत्रापि ज्ञेयाः । पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * अत्र द्वौ पूर्वपक्षौ । तत्र भगवान्

यानां धर्माणां तत्साधकत्वं सुतरामेव । तेषां स्वकृत्यऽसाध्यत्वेनाविधेयत्वात्तत्साधनेष्वप्रवेशोऽपीति सन्देहे निर्णयमाह । यावदिसादि । यस्मिञ्जीवे यत्कार्यसाधनार्थमधिकारो भगवता दत्तस्तत्कार्यसाधनक्षमास्तस्मिन् ये स्वधर्मा भगवता स्थापितास्त आधिकारिका इत्युच्यन्ते । तत्कार्यसम्पत्तिरेव तदधिकारप्रयोजनमिति तावदेव तेषां तस्मिन् स्थितिरित्यर्थः । एवं सति तत्सम्पत्तौ सोऽपि निवर्त्तत इति तत्सम्बन्धिनो धर्मा अपि निवर्त्तन्त इति मुक्तिपर्यन्तं न तेषां व्यापारसम्भवो भगवता तथैव विचारितत्वा-

यदा स्वकार्यकर्तृत्वेन अङ्गीकरोति तदा तान् धर्मान् ददानीति वरणहेतुकत्वात्तैरपि मुक्तिरित्येकः सुतरामित्यन्तेनोक्तः । तादर्थ्येन विहितत्वाभावात्तत्र परः, अप्रवेशोऽपीत्यन्तेनोक्तः । एवं सत्युभयत्रापि युक्तिसद्भावात् सन्देह एव पर्यवस्यतीत्यतः सन्देहे निर्णयमाहेत्युक्तम् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति * यस्मिन्नित्यादि * । भवत्वंवं तथाप्युक्तसन्देहस्य कथं निवृत्तिरित्यतस्तदर्थं सूत्रतात्पर्यं स्फुटीकुर्वन्ति * एवं सतीत्यादि * कार्यसम्पादनाय भगवता दत्तानां धर्माणां यावत्कार्यमवस्थाने सति कार्यसम्पत्तावधिकारोऽपि निवर्त्तत इति तन्निवृत्तौ ते धर्मा अपि निवर्त्तन्ते । लोकवत्तुलीलेति न्यायात् । अतो निवृत्तत्वादेव न मुक्तिपर्यन्तं तेषां व्यापारसम्भवः । नच तन्निवृत्तौ न्यायमात्रमेव मानमपि तु, स्थानं पुरन्दराद् हृत्वा बलये दास्यतीश्वर इत्यादीनि वाक्यान्वयपि । अतो भगवता तेषां कार्यार्थताया एव विचारितत्वाद्वरणहेतुकत्वेऽपि न तेषां मुक्तिहेतुत्वम् । अतो भक्त्यभावे तेषां प्रकृतौ लयः । यदितोऽधिकारिणो भक्तास्तदाधिकारसमाप्त्यनन्तरं भक्तिः फलोन्मुखीभवतीति न भक्तित्वस्य मुक्तिजनकतावच्छेदकत्वहानिरिति मुक्तिस्तु भक्त्यैवेति भाव इत्यर्थः । ननु यद्याधिकारिकाणां न मुक्तिपर्यन्तो व्यापारस्तर्हि, ब्रह्मणा सह ते सर्वे इति वाक्ये अधिकारान्ते मुक्तिकथनं विरुद्धं

न्मुक्तिस्तु भक्त्यैवेति भावः । यच्च “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते
प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परंपदम्” इति वाक्यं,
तत्राकल्पान्तं येषामधिकारः सप्तर्षिप्रभृतीनां तद्विषयकमिति ज्ञे-
यम् । अन्यथा भगवद्दत्ताधिकारसामर्थ्यस्य भरतस्य स्वाधिकार-
समाप्तौ मुक्तिं न वदेत् । कृतात्मान इति पदात्तेषामपि भगवति
कृतान्तःकरणानामेव परस्य भगवतः परपदे व्यापिवैकुण्ठे प्रवेश
उच्यते, न त्वाधिकारिकगुणैः ॥ ३२ ॥

स्यादित्यत आहुः । * यच्चेत्यादि * । तथाच तद्भक्तेस्तदानीमेव फ-
लौन्मुख्यस्य भगवता विचारितत्वान्तदापि तथैव तन्मुक्तिर्न त्वा-
धिकारिकैर्गुणैरित्यदांशः । अत्र गमकमाहुः । * अन्यथेत्यादि * ।
तथाच यथाधिकारिकैरेव गुणैर्मुक्तिः स्यात्तदा, ‘स भुक्तभोगां त्य-
क्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् । उपासीनस्तत्पद्वीं लेभे वैजन्मभिस्त्रि-
भि’रिति तादृशापासनया तथा मुक्तिं न वदेत् । अत एतदनुरोधेन
पूर्वोक्तवाक्यंऽपि साधनान्तरणैव मुक्तिर्बोध्यत्यर्थः । तत्रापि गमक-
माहुः । * कृतेत्यादि * । तथाचात्रापि तथेत्यर्थः । एतेन प्रशान्तारु-
णलोचनत्वं विचारितम् । प्रशान्तं ज्ञानम् । अरुणं क्रिया, रजोरूप-
त्वात् । तदुभयविचारात्मकं लोचनम् । तेषु तेष्वधिकारिषु ज्ञान-
क्रिययोः कार्यार्थं प्रदानादिति बोध्यम् ।

अन्ये त्वत्र, अपान्तरतम-वशिष्टप्रभृतीनां पूर्णज्ञानवतां हृष्ट-
परतत्वानामपि व्यासमैत्रावरुणादिरूपजन्मान्तरदर्शनाद्विद्याया न
मुक्तिहेतुत्वमित्याशङ्क्य तन्निरासायाधिकारस्य प्रतिबन्धकत्वात्त-
त्समाप्तौ पूर्वया विद्ययैव मुक्तिमाहुः ।

सिद्धान्ते तु तादृशाधिकारस्य भगवद्दत्तत्वात्तादृशाज्ञापरि-
पालनस्याप्रमत्तत्वेन प्रकरणे तुष्टाद्भगवत एव कृतात्मत्वं, ततो मुक्तिर्न
तु तथा विद्ययेति शेषः । उाचनं चैतत् । मांक्षमिच्छंज्जनाहर्नादिति
षाक्याद् भगवतो मांक्षदातृत्वादिति । नच विद्ययेति युक्तम् ।
तस्याः सात्त्विकीत्वेन स्वप्नप्रबाधन्यायादविद्ययापमर्हस्यापि सम्भ-

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतस्तद्भावाभावा-
भ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

ननूक्ताऽथर्वणोपनिषद्वाक्यैर्भगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनत्वमुच्य-
ते । श्रुत्यन्तरेषु, तमेव त्रिदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्य-
तेऽयनाय, ज्ञानादेव तु कैवल्यं, तरति शोकमात्मविद्, ब्रह्म वेद ब्र-
ह्मैव भवतीत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते । श्रुतित्वाविशे-
षादुभयोस्तथात्वे कारणवैजात्ये कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वान्मुक्तौ च
तदसम्भवाद्भक्त्या मामभिजानातीति वाक्याद्भक्तौ ज्ञानस्याऽपि
सम्भवाज्ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतिता-
त्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तमप्राप्तेरेव मुक्तिपदवाच्यत्वात्तद्भजनस्यैव

वादिति । एवमेव ज्ञानपक्षेऽपि ज्ञेयम् । तेनात्र भक्ताधिकारिणां मु-
क्तिरन्यथा प्रकृतौ लयः । पुनः सृष्टौ तथैश्वर्यम् । कर्मिणां पुनरागत-
रिति सर्वोऽपि विषयः सूचितो ज्ञेयः ॥ ३२ ॥ १० ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥
पूर्वाधिकरणे प्रासङ्गिकविचारेणापि भक्तेरेव मुक्तिकारणत्वे दृढीकृते
तदर्थं भगवद्भक्तिरेवावश्यं कार्येति सिद्ध्यति । तथा सति श्रुत्यन्तरे
अक्षरज्ञानस्यापि मुक्तिकारणत्वश्रावणे तस्य का गतिरित्याकाङ्क्षा-
यां तत्प्रकारं विचारयितुमधिकरणमारभत इत्याशयेन विषयसंशयौ
पूर्वपक्षकुक्षावेव निक्षिप्य सूत्रमवतारयन्ति ।

* नन्वित्यादि * । * भगवद्धर्माणामिति * । भगवद्विषया-
णां श्रावणादीनाम् । अत्र उच्यते इत्यन्तेन विषयसंशयतदूर्धाज्ञान्युक्ता-
नि । श्रुतिस्वेत्यादिना पूर्वः पक्ष उच्यते । तथाचैवं वैजात्यस्यावश्य-
कत्वाद्, भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्वेताश्वतरश्रुत्या मुक्तः
स्सर्वमायानिवृत्त्यात्मकत्वेन तस्यां वैजात्याऽसम्भवाज्ज्ञानकारणत्व-
बोधकश्रुतेः सावधारणत्वेन भक्तिकारणत्वबोधिकायां च तद्भावेन
भक्त्या मामभीति गीतावाक्याद्भक्तौ ज्ञानस्य सम्भवाद् गतेरर्धव-
धामित्यतताधिकरणे मर्यादा मार्गं ज्ञानस्य मुक्तिसाधनाताप्रतिपादना-

तत्प्रापकत्वमिति हृदि कृत्वाऽऽह । अक्षरधियामित्यादि । तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासे । वाजसनेयके श्रूयते । एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमित्यादि । तथाथर्वणे च, अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति तेन ज्ञानमार्गेऽक्षरविषयकाण्येव ज्ञानानि निरूप्यन्ते, पुरुषोत्तमविषयकाणि नेति निश्चीयते । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात् परस्य प्राप्तिरुच्यते । अक्षरादपि चोत्तम इति भगवद्वाक्याच्चाक्षरातीतः पुरुषोत्तमः । भक्त्या मामभिजानातीति वाक्ये मामिति पदात् पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमुच्यते, न त्वक्षरविषयकम् । किञ्च । ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तेस्त-

श्च भक्तेः परम्परया कारणतामादाय भक्तिकारणतावाक्यानां समर्थनीयतया ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतित्वात्पर्यं निरूपयन्नुक्तं हृदि कृत्वा अक्षरज्ञानस्य तां प्रति स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेन कारणत्वमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तुशब्दः पूर्वेत्यादि * । * पूर्वपक्षनिरास इति * । पूर्वोक्तरीत्या सावधारणवाक्यसिद्धत्वाज्ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षनिरासे । तं ज्ञानकरणत्वनिरूपकश्रुतित्वात्पर्यं निरूपणमुखेनोपपादयन्ति । * वाजेत्यादि * । अयमर्थः । अस्थूलादिवाक्यस्योपसंहारे य एतद्विदित्वा प्रैति स ब्राह्मण इत्यक्षरवेत्तुर्ब्रह्मक्षत्वमुक्तम् । अथ परेति वाक्ये च परविद्याया अक्षरज्ञानजनकत्वमेवोक्तम् । तेन ज्ञानरूपे मार्गे इष्टप्राप्त्युपाये अस्थूलत्वादृश्यत्वादिगुणकं यदक्षरं तद्विषयकाण्येव ज्ञानानीष्टप्रापकतया निरूप्यन्ते, न तु पुरुषोत्तमविषयकाणीति ज्ञानविषयविशेषणबलाग्निश्चीयते । तत्फलविचारे च ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात् परस्य प्राप्तिः फलत्वेनोच्यते । नचाक्षरमेव पुरुषोत्तम इति वाच्यम् । परपदप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेः । दिव्या ह्यमूर्त्त इति मन्त्रे, अक्षरात् परतः पर इत्येतस्यापि विरोधापत्तेः । नच तत्राक्षरपदेन प्रकृतिर्वा, जीवात्मा वा ग्राह्य इति युक्तम् । प्रकृतविरोधात् । जगत्कारणभूतस्य चेतनस्यैव तत्राक्षरत्वेन

स्य चानन्दांशाविर्भावात्मकत्वात्तस्य चाविद्यानाशजन्यत्वात्तस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात् पूर्वकक्षाविश्रान्तमेवाक्षरज्ञानम् । एवं सत्यक्षर-विषयिणीनां धियां श्रुतौ मुक्तिसाधनेषु योऽवरोधः प्रवेशनं गण-नेति यावत् स सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्यां पुरुषोत्तमसम्बन्धि-सम्बन्धे मुक्तिरित सामान्यम् । मर्यादामार्गेऽङ्गीकृतानां 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं ल-

— — — — —

प्रकृतत्वात् । अतस्तत्र, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गति-म्, यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं ममति, कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति गीतास्मृत्युपबृंहित एव ग्राह्यः । तस्माच्चाक्षरात् परः पुरुषोत्तम एवेति गीतास्थादक्षरादपि चोत्तम इति भगवद्वाक्यतोऽक्षरातीत-तया निश्चितोऽतस्तप्राप्तिरेव फलत्वेन निश्चीयते । तत्कारणाविचारे तु श्रुतौ ब्रह्मविदित्यनेन तद्विवरणार्चि ब्रह्म यो वेदेत्यनेन च ज्ञानं प्राप्तृविशेषणत्वेनोच्यते इति स्वरूपयोग्यतासम्पादकमेवाक्षरविषय-कं ज्ञानम् । भक्त्या मामभीति गीतावाक्ये तृतीयया भक्तः करण-त्वं, मामिति पदात् तद्व्यापारभूतं पुरुषोत्तमज्ञानं चोच्यते, न त्व-क्षरविषयकम् । किञ्च । यद्यधिगम्यते इत्यस्य प्राप्यर्थकत्वमङ्गी-क्रियते तदा तेनाक्षरप्राप्तिर्भवति, सैव ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवतीति श्रु-त्यन्तरेणोच्यते । तदापि, भक्त्या मामित्यस्मात् पूर्वं यद् 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परामि'ति वाक्यं तस्मिन् ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तब्रह्मभा-वस्य च स्वरूपलाभरूपत्वेनानन्दाविर्भावात्मकत्वादानन्दाविर्भावस्य चाविद्यानाशजन्यत्वाद्द्विद्यानाशस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात् परप्रा-प्तिपूर्वकक्षारूपो यो ब्रह्मभावस्तद्विश्रान्तमेवाक्षरज्ञानम् । तेनाक्षर-प्राप्तेर्मुक्तित्वं यदुच्यते तदक्षरस्य परमधामत्वेन पुरुषोत्तमावि-नाभावादुच्यते । तेनावधारणमपि जीवस्य पुनरावृत्तभावेन मृत्यव-तिक्रमेण कैवलयाक्षरप्राप्तेर्ब्रह्मभावात्मकत्वेन चोपपद्यमानं न विरु-ध्यते इति ज्ञानकारणत्वनिरूपकश्रुतिभिरुच्यते इत्यर्थः । तेन सिद्ध-माहुः । * एवमित्यादि * । एवं तद्विरोधे सति अक्षरविषयि-

भते परामि'ति वाक्याद् ब्रह्मज्ञानान्तरमेव भगवद्भावसम्भवात्तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात्तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्मभावस्येत्युभाभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यर्थः । वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावः । नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वात् केषाञ्चित् तत्रैव लयः । केषाञ्चिद्भक्तिलाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुं दृष्टान्तेनाह । औपसदवादिति । उपसदाख्ये कर्मणि तानूनप्त्रस्पशार्ख्यमापैसदं कर्मास्ति । तत्रातिथ्यायां ध्रौवात् स्फुचि चमसे वा यदाज्यं चतुरवत्तं वा समवद्यति तत्तानूनप्त्रमित्युच्यते ।

णीनां धियां तैत्तिरीयादिश्रुतौ योऽवरोधो मुक्तिसाधनेषु गणना स सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्याम् ।

तत्र किं सामान्यमित्यपेक्षायां पुरुषोत्तमसम्बन्धिसम्बन्धे मुक्तिरिति भक्तसङ्गे सिद्धम् । 'सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां य उपासिता । स वै मे दर्शितं सद्भिरञ्जसा विन्दते पदम्' इत्येकादशस्कन्धे । स च पुरुषोत्तमसम्बन्धिसम्बन्धस्तद्भामरूपाक्षरज्ञानेऽप्यस्तीति तदेव सामान्यम् । तथा * मर्यादां मार्ग इत्याद्युक्तीत्या तद्भावो ब्रह्मभावस्ताभ्यां हेतुभ्याम् । अक्षरज्ञानां मुक्तिसाधनेषु प्रवेशः । मर्यादां मार्गीयाणां पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेन प्रवेश इत्यर्थः । अत्र सामान्यादित्युक्तकरणताऽपि सम्भाव्येतेति तद्वारणाय द्वितीयो हेतुरिति बोध्यम् । अक्षरज्ञानस्य मुक्तिसाधनतावच्छेदकं यद्रूपं तज्ज्ञापनाय प्रथमः । यदि ह्यक्षरप्राप्तेः परममुक्तित्वं स्यात् तदाऽऽथर्वणिकायाम् अक्षरविद्यायां पुरुषस्याऽक्षरात् परत्वं न श्राव्येत । तच्च श्राव्यते, अतोऽक्षरज्ञानानाम् अक्षरप्रापकत्वेन वा न परममुक्तिकारणता, किन्तूक्तीत्या भगवद्भामताज्ञापकत्वेनेत्याशयेनाहुः । * वस्तुन इत्यादि * दृष्टान्तमवतारयन्ति । * नन्वक्षरस्येत्यादि * । * तत्रैव लय इति * ब्रह्मैव भवतीत्यवधारणादक्षर एव लयः । * भक्तिलाभ इति * ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्युक्तपरप्राप्तिसाधनीभूतभक्तिलाभः । * हेतुमिति * भगवदिच्छारूपम् । व्या-

अनाघृष्टमसीति मन्त्रेण षोडशाप्यृत्विजो यजमानेन सह तानूनप्त्रं
समवमृशन्त्यनु मे दीक्षामिति मन्त्रेण यजमानस्तत्समवमृशन् यम्
ऋत्विजं कामयेताऽयं यज्ञं यशसमृच्छेदिति तं प्रथममवमर्शयेदिति
श्रूयते श्रुतौ कल्पे च । अत्र सर्वेषामृत्विजां तानूनप्त्रत्वाविशेषेऽपि
यस्मिन् स्नेहातिशयेन तथेच्छा तत्रैव तथा कृतिर्नेतरेषु । न हि त-
त्राविशिष्टेषु कथमेवं कृतिरिति पर्यनुयोगः सम्भवत्येवमिहापीत्य-
र्थः । ननु श्रवणादेर्यथा पुरुषोत्तमसम्बन्धित्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वमेव-
मक्षरस्याप्यस्त्वित्याशङ्का तु निखिलासुरजीवतमःपुञ्जिनिरासकेन
यदुवेशोदयाचलचूडामणिनैव निरस्तोति नस्वतो वक्तुमुचितेत्याशयेन
आह । तदुक्तमिति । भगवद्गीतास्विति शेषः । तत्र, यदक्षरं वेद-
विदो वदन्तीत्युपक्रम्य, स याति परमां गतिमित्यन्तेनाक्षरप्राप्त्युपा-
यमुक्त्वाऽनन्यचेताः सत तमित्यादिना स्वप्राप्त्युपायं वैलक्षण्यं चो-
क्त्वा भक्त्येकलभ्यत्वं स्वस्य वक्तुं पूर्वं क्षराक्षरयोः स्वरूपमाह । सह-
स्रयुगपर्यन्तमित्युपक्रम्य प्रभवत्सहरागम इत्यन्तेन क्षरस्वरूपमुक्त्वा,
परस्तस्मात्तु भावोऽन्य इत्युपक्रम्य, तद्धाम परमं ममेत्यन्तेनाक्षरस्व-
रूपमुक्तम् । अत्र पूर्वं क्षरस्वरूपमुक्तमिति परस्तस्मात्स्वित्यत्र क्षरा-
देव परत्वमुच्यते । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्तस्यैव पूर्वमुक्तत्वादत

ख्यानं तूत्तानार्थम् । तथाच भगवदिच्छयैव विशेष इत्यर्थः । सूत्रो-
क्तां सम्मतिं व्याकर्तुमवतारयन्ति । * ननु श्रवणादेरित्यादि * व्या-
कुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * गीताया अष्टमाध्याये ।
* वैलक्षण्यमिति * साधनसौकर्यं स्वप्राप्तिरूपस्य फलस्योत्कर्षं च ।
* स्वस्य वक्तुमिति * अत्राक्षरस्वरूपकथने अक्षरस्य परमगतित्वं
स्वधामत्वं चोक्त्वा, पुरुषः स परः पार्थेत्यादिना परस्य यद्भक्त्येक-
लभ्यत्वं वक्ष्यति तदक्षरादुत्तमत्वेन वाक्यान्तरे सिद्धे स्वस्मिन्नेव
परत्वविश्रान्तेः स्वस्यैव वक्ष्यति बाधकाभावे स इति तच्छब्देन संनि-
हितपरामर्शाच्च स्वस्य वक्तुम् । * अत्रेति * सहस्रयुगेत्यादिप्र-

एवाक्षरव्यावर्त्तकस्तुशब्द उक्तः । एतेन नित्यत्वेन क्षरणाभावाद्
 अक्षरशब्देन जीव एवोच्यते, न तु पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतो जीवा-
 ऽतीत इति निरस्तम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्त इति वाक्याज्जीवे त-
 थात्वासम्भवात् । नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रवैफल्यापत्तेश्च । इत एव
 ज्ञानमार्गिणां तत्प्राप्तिरेव मुक्तिरिति ज्ञेयम् । ततोऽनिवृत्तेः, पुरुषः
 स परः पार्थेत्यनेनाक्षरात् परस्य स्वस्य भक्त्येकलभ्यत्वमुक्त-
 म् । तेन ज्ञानमार्गीयाणां न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् । यस्या-
 न्तःस्थानीयत्वेन परस्य लक्षणमुक्तम् । तच्च मृत्सादिप्रसङ्गे श्री-
 गोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते । तेनाक्षरापासकानां न पुरुषोत्तमोपास-
 कत्वमातद्रिषयकश्रवणादेरभावादिति भावः । अव्यक्तोऽक्षर इत्यु-
 क्तस्तमाहुः परमां गतिमिति वाक्यात् स यानि परमां गतिमित्स-
 त्वाक्षरमेव यातीत्यर्थो ज्ञेयः । किञ्च । तैत्तिरीयोपनिषत्सु पठ्यते ।

न्ये । अत्र मतान्तरमुद्भाष्य परिहरन्ति । * एतेनेत्यादि * । * एते-
 नेति * क्षरः सर्वाणि भूतानीति वाक्यन्तरसिद्धं भूतग्रामं व्यक्तको-
 टौ, निवेश्य ततः परत्वकथनेन । हेत्वन्तरमाहुः । * यमित्यादि *
 तथाच भूतग्रामपदेन जडान् गृहीत्वा अक्षरपदेन जीवग्रहणे एतौ
 दोषौ प्रसङ्गेयानामतस्तन्मतमयुक्तमित्यर्थः । अस्मादेव सन्दर्भादर्थ-
 चतुष्टयं यदन्यत् सिद्धं तदाहुः । * इत एवेत्यादि * * ज्ञेय
 इत्यन्तम् * । * इत एवेति * अक्षरस्य भगवद्धामत्वादेव । * इ-
 त्यर्थो ज्ञेय इति * ऐकशष्ट्याज्ज्ञेयः । तथाचाक्षरस्य पुरुषोत्तम-
 सम्बन्धित्वे सत्यपि पुरुषोत्तमप्राप्तिं प्रति न हेतुत्वम् । तद्धेतुताव-
 च्छेदकस्यानन्यभक्तित्वस्य तत्राभावादित्येवमेतेन सन्दर्भेण सा शङ्का
 निवारितेत्यतो न कार्येत्यर्थः । ननु श्रुतावक्षरात् परत्वमेव पुरुष-
 स्यात्कं, न तु तत्र स्थितत्वम् । तथाक्तौ परस्य स्वप्रतिष्ठत्वं च हीये-
 तेति गीतास्मृतिवाक्यमन्यथा नेतव्यमित्याशङ्काहुः । * किञ्च-
 त्यादि * । अस्यां श्रुतौ सर्वाधारत्वं सर्वदेवनिपदनस्थानत्वं सर्वात्म-

यस्मिभिदं सञ्च विचैति सर्वं यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
 तदेवभूतं तदुभव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् । येनावृतं खं च
 दिवं महीं च येनादिसस्तपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तःसमुद्रे
 कवयो व्रयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा इति । अत्राक्षरात्मकत्वेन क्ष-
 रात्मकादाकाशात् परमे व्योम्नि भक्तानां हृदयाकाश इति या-
 चत् । तत्र प्रकाशमानमित्यर्थात् । अत एव ब्रह्मविदाप्नोति पर-
 मित्युपक्रम्य, सखं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे
 व्योमन्निषेतदुपनिषत्स्वेव पठ्यते । यदक्षरे परमे प्रजा इति पद-
 मवयन्तीत्यनेन सम्बध्यते । अत्र प्रजापदाद् व्यापिवैकुण्ठात्मको
 लोकोऽक्षरपदेनोच्यते इत्यवगम्यते । अत एव, न यत्र मायेत्यादिना
 श्रीभागवते तत्स्वरूपमुच्यते । एतेनाक्षरस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं
 निश्चीयते । इतोऽप्यक्षरातीतः पुरुषोत्तम इत्यवगम्यते । एवं सति

कत्वं च पादत्रयेणोच्यते । तुरीये तदाधार उच्यते, तस्यार्थमाहुः *
 अत्रेत्यादि * । भक्तहृदयाकाशमेवात्र परमव्योमपदे परामृश्यत
 इत्यत्र मानमाहुः * । अत एवत्यादि * । ननु भवतु भक्तहृदया-
 काशे प्रकाशमानत्वमक्षरस्य, तथापि कथं लोकात्मकत्वमत आहुः ।
 * य इत्यादि * । तथाच प्रजालिङ्गादक्षरस्य लोकात्मकत्वमित्यर्थः ।
 एतमर्थं पुराणेनोपबृंहयन्ति । * अत एवेत्यादि * । * इतोऽपीति *
 शुक्वाक्यादपि । तथाच श्रुतौ पुराणे च तथा सिद्धत्वाद् गीतावा-
 क्यं नान्यथा नेतुं शक्यमित्यर्थः । स्वप्रतिष्ठताहानिं परिहरन्ति । *
 एवं सतीत्यादि * । तथाच छान्दोग्ये स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति
 श्रावणात्, तैत्तिरीये, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रावणाच्चाक्षरब्रह्मणो
 भगवद्विभूतिरूपत्वेन चरणरूपतया स्वाभिन्नत्वेन च भक्तिसामा-
 न्याद्भगवत्सत्त्वं स्थितावपि न स्वप्रतिष्ठत्वहानिरित्यर्थः । एवमत्र
 मुक्तिस्वरूपमस्थूलत्वादयो धर्माश्च सफला विचारिताः । एतान्
 धर्माश्चरणीयत्वेन बोधयन्तीत्यादिबोधकताप्रकारश्च । तेन भगव-

सामान्यं भगवद्विभूतिरूपत्वं तद्भावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भावः सत्ता
उक्तरीत्या तत्र स्थितिरिति यावत्, ताभ्यां हेतुभ्यां तथेस्यप्यर्थो
ज्ञेयः ॥ ३३ ॥

प्राप्तिप्रेप्सुना भक्तिरेव कार्या, न तु पूर्वकक्षायामेव विश्रान्तव्यम् ।
द्वितीयस्कन्धे, भगवान् ब्रह्मकार्त्स्ननेत्यत्र भगवता भक्तावेव श्रुति-
तात्पर्यस्य निर्द्धारितत्वात् । गीतायां द्वादशाध्यायेऽपि, मय्यावेश्य
मनो ये मामित्यादिना स्वोपासनयैव शीघ्रसुखेन स्वप्राप्तिवोधनात् ।
अक्षरोपासनेन दुःखतः स्वप्राप्तेरुक्तत्वाच्च भक्तिरेवावश्यकीति
सिद्धम् । अत्राक्षरस्य गणितानन्दत्वाद्, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र
पुरुषोत्तमज्ञानस्य भक्त्या मामितिगीतावाक्ये तद्भक्तेरौपसद्वदिति
दृष्टान्त इच्छाया एव प्राधान्यबोधनेन परम्परया कर्मणोऽपि क्वचित्
प्रापकत्वसूचनात् क्रियया, भक्त्या, ज्ञानेन च सायुज्यप्राप्तिवोधकं
दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितमिति विशेषण च प्रतिपादितं ज्ञेयम् ॥

अत्र भट्टभास्करशङ्कररामानुजभाष्येषु पूर्वोक्तवाजसनेयकाथर्व-
णोक्तवाक्यद्वयमेव विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य किमासां विशेषप्रति-
षेधबुद्धीनां सर्वत्र प्राप्तिरुत व्यवस्थिति संशये प्रकरणावरोधाच्छ्रु-
तिविभागाद् विद्यान्तररूपस्य विद्यान्तररूपत्वे प्रमाणाभावाश्लिषध-
रूपाणां गुणानामानन्दादिवत् स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्चेति हेतु-
भिर्नान्यत्र प्राप्तिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु प्रपञ्चपर्युदासस्य
विशेषनिराकरणरूपस्य ब्रह्मबोधनप्रकारस्य सामान्यात् तस्य प्रतिपा-
द्यस्य ब्रह्मणः सर्वत्र भावादक्यात् सर्वत्रावरोधस्तासां निषेधबुद्धीनां
परिग्रहः । तेनानन्दादयः प्रधानस्येत्यत्र विधिमुखो विचार, इह तु
निषेधमुख इति तस्यैवायं प्रपञ्च इति भास्करं शङ्करं च मतम् ।

रामानुजभाष्ये तु सर्वेषूपपासनेषु ब्रह्मणः समानत्वाद् अस्थू-
लत्वादीनां तत्प्रतीतौ भावाद्दन्तर्भावात् । अयमर्थः । केवलानन्दादेः
प्रत्यगात्मनि विद्यमानत्वेन तेषामसाधारणाकारेण ब्रह्मोपस्थापक-
त्वाभावादसाधारणाकारनिश्चयार्थं हेयप्रत्यनीकताज्ञानस्यावश्यक-

त्वेन चिदचिदात्मकप्रपञ्चवैलक्षण्यबोधनभावश्यकम् । तत्रास्थूल-
त्वादिना अचिद्वैलक्षण्यं, प्रशासनेन चिद्वैलक्षण्यं च वाजसनेयके
उच्यते । एवमार्थवर्णेऽप्यदृश्यत्वादिकथनाग्निरङ्कुशकर्तृत्वसर्वज्ञत्वा-
दिना ज्ञेयम् । तथाचास्थूलत्वादिविशंपितज्ञानानन्दाद्याकारस्य ब्रह्म-
णोऽनुसन्धेयत्वादस्थूलत्वादीनामानन्दादिवदस्ति ब्रह्मप्रतीतावन्त-
र्भाव इति तासामस्थूलत्वादिवुद्धीनां सर्वत्रावरणं इति सिद्धान्तः ।
तेनेदमधिकरणं तत्सहकारित्वादत्यन्तावश्यकमिति तन्मतापेक्षयेदं
मतं युक्तम् । ननु तर्हि पूर्वपक्षोक्तहेतूनां का गतिरित्याकाङ्क्षायां गुणा-
नां प्रधानानुवर्तित्वे दृष्टान्तमत्र प्रमाणं चाहौपसद्वत्तदुक्तमिति ।
यथा चतूरात्रे जामदग्न्याहीने पुरोडाशिनीपूपसत्सूपसद्गुणभूतः
सामवेदं पठतोऽप्यग्निर्वै ह्यंत्रं वेत्वित्यादिकः पुरोडाशप्रदानमन्त्रो
विनियोगविधेर्याजुषत्वेन यजुर्वेदिनाध्वर्युणा याजुर्वेदिकेनोपांशुस्व-
रेण पठ्यते, न तद्वात्रा सामगेन सामस्वरणोच्चैस्त्वेन तद्वत् । तदु-
क्तं पूर्वकाण्डे शेषलक्षणे, गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसं-
योग इति । अर्थस्तु, गुणमुख्ययोर्व्यतिक्रमे विरोधे सति तदर्थत्वाद्
गुणस्योत्पत्तिविधेः प्रधानार्थत्वान्मुख्येन याजुर्वेदिकेन विनियोगवि-
धिना वेदसंयोगो ग्राह्य इति । एतद्दृष्टान्तव्याख्यानं पूर्वोक्तभाष्यत्र-
येऽपि समानम् ।

शावरभाष्ये त्वत्रान्यदुदाहृतम् । तथाहि । अस्वभाधानं य-
जुर्वेदविहितम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति । तदङ्गत्वेन यजुर्वेद
एव गानं च विहितम् । य एवं विद्वान् वारवन्तीयं ज्ञायतीयंज्ञाय-
क्षीयं गायति वामदेव्यं गायतीति । एतानि च सामानि सामवेदे
उत्पन्नानि । अतः केन स्वरेण पठनीयमिति सन्देहे उत्पत्तिविधेर्विन-
योगविध्यधीनतया यजुर्वेदस्वरो ग्राह्य इति ॥

एवञ्चात्र विचार्यमाणे पूर्वोक्तं मतद्वयं न रुचिरम् । अक्षरधि-
यामित्यन्नाक्षरस्य धीरिति षष्ठीसमासे अक्षरस्य विशेषनिषेधसम्ब-
न्धितया निवेशेन गौरवात् प्रशासनादेरसंग्रहात् पूर्वोक्तानावश्यक-
त्वदोषापत्तेश्च । तृतीये त्वक्षरस्याक्षरत्वेन निवेशादुक्तदोषत्रयाभा-
वात्तन्मतमुत्तमम् । तथाऽप्यार्थवर्णोदितस्य परस्मादपरत्वस्य तैत्ति-
रीयोक्तस्य लोकरूपत्वस्य या धीस्तदसंग्रहात् पूर्णमित्यव-
धेयम् ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

ननु संसारनिवृत्त्यानन्दाविर्भावयोरविशेषादक्षरे ब्रह्मणि लये पुरुषोत्तमे प्रवेशान्मन्यूनतोक्तौ को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह । इयदिति । परिमाणवचनम् । तस्य श्रुतौ कथनादित्यर्थः । अत्रेदं ज्ञेयम् । तैत्तिरीयोपनिषत्सु, सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवतीत्युपक्रम्य मानुषमानन्दमेकं गणयित्वा तस्मादुत्तरोत्तरं शतगुणमानन्दं गन्धर्वानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तस्योक्तोच्यते । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इति । एवं सति इयत एतावदित्यक्षरानन्दस्य सावधिकत्वेन श्रुतौ कथनादानन्दमयत्वेन निरवध्यानन्दात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमे कथनात्तथोक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इयदामननात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्याकुर्वन्तः परिमाणवचनं व्युत्पादयन्ति । * अत्रेत्यादिं * । * आनन्दमयत्वेनेत्यादि * । पूर्वानुवाकसमाप्तवानन्दमये जीवस्योपसंक्रमणमुक्त्वा अग्रिमारम्भे, तदप्येष श्लोको भवतीति तच्छब्देनानन्दमेव लक्ष्यीकृत्य, यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्लोकेन वाङ्मनसागोचरत्वस्य ब्रह्मानन्दे कथनेन पुरुषोत्तमे तथा कथनादक्षरे सावधिकत्वोक्तिरित्यर्थः । ननु, यतो वाच इति श्लोकः कदाचनेति पाठभेदेन मनोमयेऽपि पठ्यते । ब्रह्मोपनिषदि च आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुध इति श्लोकोत्तरार्द्धं पठ्यते । अतः कथमेतेन पुरुषोत्तमानन्दस्य तथात्वसिद्धिरिति चेत् । उच्यते । मनोमयस्य वेदात्मकताया यजुःशिरस्त्वादिना बोधितत्वाद्धेदस्य च शब्दब्रह्मात्मकत्वात्, सर्वे वेदा इति श्रुतेर्ब्रह्मबोधकत्वान्मनोमयश्लोके ब्रह्मण इति पञ्चम्या शब्दब्रह्मणो वेदान्मनोमयाद्वाङ्मनसगोचरमानन्दं विद्वान् कदाचन न विभेतीति पुरुषोत्तमानन्दज्ञानसाधनतया मनोमय एतस्योक्ततया ब्रह्मोपनिषदि च, यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुध इति तुरीयपादे कथनेन जीवाभिन्नमानन्दमेतदित्यर्थायां गात् । यस्मिन् पर-

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

अथ ज्ञानमार्गे यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मगो ज्ञानं तथा भक्तिमार्गेऽपि भक्त्या पुरुषोत्तमज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं भवति ?

मात्मनि जीवात्मा सन्धेयत्वेन पूर्वमन्त्रे उक्त एतत्परमात्मस्वरूपम् आनन्दम् आनन्दोऽस्यास्तीत्यानन्दं जीवस्य सन्धेयत्वेन सम्बन्धि यज्ज्ञात्वा बुधः सन् मुच्यत इत्यर्थकृतया तस्य भगवदीयत्वेन तथात्वसिद्धिरिति जानीहि । अतो न चोद्यावकाश इति दिक् ॥

अन्ये तु इदमेकसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य, द्वासुपर्णेति मन्त्रो मुण्डके श्वेताश्वतरे च ब्रह्मप्रकरणे पठ्यते । काठके तु, ऋतं पिबन्ताविति । तयोराद्ये भोक्त्रभोक्त्रोर्वेद्यता । द्वितीये तु भोक्त्रोरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेदे प्राप्ते । विद्यैक्यं युक्तम् । इयत् एतावन्मात्रस्य द्वित्वपरिच्छन्नस्योभयत्रामननात् । पिबन्तावित्यस्य प्रयोगस्य छत्रिन्यायेन पिबदपिबत्समुदायेऽपि सम्भवात् । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेतयोर्वाक्ययोः परविद्यात्वनिश्चयेन उभयत्रापि जीवसहितस्य ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वादित्याहुः । तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यमेव । काठकवाक्यस्य जीवद्वयपरत्वं निवार्य, जीवसहितब्रह्मपरत्वस्य, गुहां प्रविष्टावित्यधिकरण एव प्रतिपादितत्वात्तदपेक्षयाऽऽधिक्यस्याऽप्रादर्शनाच्चति ।

रामानुजाचार्यास्तु, इयद् अस्थूलत्वादिति विशेषितमानन्दादिकमेव गुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन प्राप्तम् । कुतः ? । आमननात् । आभिमुख्येन मननं चिन्तनमामननं तस्माद्धेतोरित्येवमर्थमाहुः । तत्राप्युदासीना वयम् ॥ ३४ ॥ ११ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । यथा ज्ञानमार्गेऽक्षरधियः स्तूयन्ते तथाऽभेदापासनापीति भक्तिमार्गेऽक्षरधीविनियोगविचारोत्तरमभेदधीस्मरणाज्ज्ञानमार्गे पूर्णज्ञानसंपत्तौ, यथा स्वात्मब्रह्माभेदानुभवात्मिका वृत्तिर्भवति तथा भक्तिमार्गे सिद्धायां भक्तौ, भक्त्या मामभिजानातीति वाक्यावेदिते ज्ञाने स्वात्मपुरुषोत्तममाभेदानुभवात्मिका वृत्तिर्भव-

न वेति विचार्यते । सर्वान्तरत्वेन श्रुतौ कथनात्तद्भवतीति पूर्वः पक्षः । तथात्वेऽपि सर्वस्य वशी, सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतिभिरेवमेव ज्ञानं, न तु तथेति सिद्धान्तः । अत्र तथा ज्ञानाभावस्यावश्यकत्वार्थं विपरीते बाधकमाह । पूर्वस्मिन् सूत्रे ब्रह्मानन्दाद्भजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितम् । स तु भगवदत्तस्तद्व्यवधायकोऽर्थश्च प्रभुणान

ति, न वेति संशये विचार्यत इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः * सर्वान्तरत्वेनेत्यादि * । बृहदारण्यके कहोडप्रश्ने उपस्तप्रश्ने च यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । तदुत्तरवाक्ये च एष त आत्मा सर्वान्तर इति याज्ञवल्क्येन सर्वान्तरत्वेन कथनात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे च, यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद् यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्यारभ्य, य आत्मनि तिष्ठन्नित्यन्तैर्वाक्यैः परमात्मा सर्वान्तरत्वेन श्रावितः । स च यदन्तस्तिष्ठति तं स्वान्तः स्थापयति वह्निरिवायोगोलकमित्यन्तर्यामिब्राह्मणे सिद्धम् । तथा सति श्रौतेन येन केनापि साधनेन तस्मिन्नभिज्ञायमाने स्वात्मनस्तद्व्याप्तत्वेन भेदास्फुरणान् स्वात्मत्वेन ज्ञानमदण्डवारितमतस्तद्भवतीति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः । * तथात्वेऽपीत्यादि * । ब्रह्मणः सर्वान्तरतया एतदात्मनस्तद्विभक्तत्वेऽपि सर्वस्य वशीत्यादिश्रुतिभिः सर्वेशितृत्वादिरूपेणैव ज्ञानम् । उत्कटया भक्त्या तेषामेव स्फुरणाद्, न तु स्वात्मत्वप्रकारकमित्येष सिद्धान्त इत्यर्थः । नन्वभिज्ञाने सर्वांशज्ञानदर्शनात्तदंशज्ञानं का हेतुरित्याकाङ्क्षायां हेतुं गृह्णन्ति । * अत्र तथेत्यादि * । * विपरीत इति * स्वात्मत्वेन ज्ञाने । एतदेव विभजन्ते । * पूर्वस्मिन्नित्यादि * । इयदामननादिति सूत्रे अक्षरस्य गणितानन्दत्वबोधनेन ब्रह्मानन्दाद्भजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितम् । स भजनानन्दस्तु कृपाधिक्येन भगवता दत्त इति तद्व्यवधायकोऽर्थो भगवता न संपाद्यते । स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छदित्यादिश्रुतिभ्यो मुख्यभक्तिमार्गस्य क्रीडार्थत्वावगमादभे-

सम्पाद्यते । स्वात्मत्वेन ज्ञानं च भजनानन्दान्तरायरूपम् । यद्येतद-
सम्पादयेत्तं न दद्यादग्रेऽन्यथाभावादतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमा-
गर्ग्यस्य न सम्भवतीत्याशयेनाह । अन्तरा स्वात्मन इति । भगवता
भक्तिमार्गे, स्वीयत्वेनाङ्गीकृतो य आत्मा जीवस्तस्य यदात्मत्वेन ज्ञानं
तद्भजनानन्दानुभवे अन्तरा व्यवधानरूपमिति भगवता तादृशे
जीवे तन्न सम्पाद्यत इत्यर्थः । तत्सम्पादनस्य सर्वथैवासम्भावितत्वं
हीनत्वं च ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह । भूतग्रामवदिति । उक्तभक्तस्य
विग्रहोऽप्यलौकिक इति तत्र लौकिको भूतग्रामो न सम्भवति, हीन-
त्वात्तथेत्यर्थः । अथवा लौकिको भूतग्रामः स्त्रीपुत्रपश्वादिर्ब्रह्मान-
न्दानुभवे बाधकस्तथा भजनानन्दानुभवे स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञान-
मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

हे च क्रीडाया असम्भवात् । स्वात्मत्वेन ज्ञानं हि, यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेर्भेदविलायकत्वेन भजनानन्दा-
न्तरायरूपं यदि स्वात्मत्वेन ज्ञानं संपादयेद्भजनानन्दं न दद्यादग्रे
विलयेन तस्यान्यथाभावादतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य
पूर्णदशायां न सम्भवतीत्याशयेन स्वात्मत्वेन ज्ञाने बाधकमनेन
सूत्रेणाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * भगवतेत्यादि * । अन्तरेति-
मध्यवाचकमव्ययम् । तथाच व्यवधायकमित्यर्थः । नन्वस्तु तस्या-
न्तरायत्वं तथापि तन्न सम्पादयतीति कथमवगन्तव्यमित्यत आहुः ।
* तत्सम्पादनस्येत्यादि * । * अलौकिक इति * । साक्षात्सम्ब-
न्धस्य ह्ये लौकिकविग्रहं असम्भवादलौकिकः । * हीनत्वात्तथे-
त्यर्थ इति * । तथाच चिकीर्षितलीलाप्रतिबन्धकत्वेन हीनत्वाद्भूत-
ग्रामवदन्तरायत्वं दृष्टान्तेनावगन्तव्यमित्यर्थः । लौकिकशरीरस्य प्र-
तिबन्धकत्वं सन्दिग्धत्वादुपपादनसापेक्षमित्यरुचया प्रकारान्तरेण
दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * अथवेत्यादि * । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यथे-
ति पदमर्थादेवायातीत्यतो नोक्तः ॥ ३५ ॥

अन्यथाऽभेदानुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३ ६॥

ननु भक्तेष्वप्युद्भवादिषु ज्ञानोपदेशः श्रूयते । स चात्मब्रह्मा-
ऽभेदज्ञानफलक इत्यात्मत्वेन ज्ञानाभावे तदभेदोपदेशानुपपत्तिः
स्यादिति तन्मन्तव्यमेव । एवं सति भाक्तमार्गाज्ज्ञानमार्गस्योत्कर्षश्च
सिद्धयतीत्याशङ्क्य परिहरति । उपदेशान्तरवदिति । न ह्यत्राभेद-
ज्ञानायोपदेशः, किन्तु यथाग्रिमस्वर्गापवर्गाख्यपारलौकिकानन्द-
फलकालौकिके कर्मण्यधिकाररूपसंस्कारार्थं गायत्र्युपदेशः क्रियते
तत्संस्कारसंस्कृतं तच्छरीरादिकमपि भूतादिभिरपि नोपहतं भवति

अन्यथाऽभेदानुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ स्वात्मत्वेन
भगवज्ज्ञानस्य बाधकत्वे भक्तेषु तदुपदेशो नोपपद्येतेत्याशङ्क्य प-
रिहरतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * श्रूयते इति * ।
एकादशस्कन्धे उच्यते ।

आत्मत्वेन ज्ञानाभावे इत्यन्तोऽन्यथापदस्यार्थः । तदभेदोपदे-
शानुपपत्तिरित्यभेदानुपपत्तिरित्यस्यार्थः । इतीत्यारभ्य, परिहर-
तीत्यन्त, इतिचेन्नत्यस्यार्थो व्याख्यातः । तत्रैवमभिसन्धिः । पूर्वम्,
उपपन्नसूत्रे दासीदाससुहृद्भेदेन त्रिविधा लीलामध्यपातिनो भक्ता
उक्तान्नत्र, नोद्भवोऽण्वपि मन्न्यून इति वाक्यादुद्भवोऽत्यन्तरङ्गः । आ-
दिपदेन ब्रजस्थान्तेपि, रामेण सार्द्धं मथुरां प्रणीत इत्यादिना विगाढभा-
वा उक्तास्तत्रोद्भवे साक्षादुपदेशो ब्रजस्थेषु सन्देशेन साक्षाच्च । तथा
सतीतरेषु तदावश्यकत्वं किं वाच्यम् । किञ्च तेषु चेदुपदेशो
विफलः स्यात् तदा अपार्थकार्यकर्तृत्वाज्जीवितुल्यत्वं चोपद्येतेति तस्य
तेषु फलमवश्यमभ्युपेयम् । एवं सति पूर्वोक्तं सर्वमयुक्तमिति सू-
त्रांशेनाशङ्क्य ह्यष्टान्तेन परिहरतीति बोध्यः । ह्यष्टान्तं व्याकुर्वन्ति ।
* न हीत्यादि * । अत्र प्रथमार्थे वतिः । तथाच फलान्तरार्थं यथा
गायत्र्युपदेशस्तथा भजनानन्दार्थमयमुपदेश इत्यर्थः । तस्यावान्तर-
फलं * तत्संस्कारेत्यादिनोच्यते । तत्तथा न प्रसिद्धमतः प्रकारान्तर-

यथा वा योगोपदेशसंस्कृतस्य वपुरग्न्यादिभिर्नोपहन्यते तथा प्रकृते भक्तिभावस्य रसात्मकत्वेन संयोगविप्रयोगभावात्मकत्वाद् द्वितीयस्य प्रलयानलादतिकरालत्वेन कदाचित्तद्भावोदये तेन भक्तवपुरादेस्तिरोधानेऽग्रिमभजनानन्दानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानोपदेशसंस्कारसंस्कृतं तद्रपुरादिकं भगवता क्रियते, न त्वात्माभेदज्ञानं भगवतोऽभिप्रेतमित्यर्थः। अन्यथोपदेशानन्तरं वदरीं गच्छन् विदुरं प्रति, इहागतोऽहं विरहातुरात्मेति न वदेत्। एवमेवान्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयम् । अत्रोपदेशान्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्नमुपदेशान्तरमाहेति प्रस्तुतस्य तस्यान्यस्याभावादभेदपदेनाभेदोपदेश एवोच्यते । एतेन भगवान् स्त्रीयानां भक्तिभावप्रतिबन्धनिरासायैव

माहुः । * यथा वेत्यादि * । एतच्चोक्तमेकादेशे । अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुरिति । * अभिप्रेतमिति * मुख्यत्वेन अभिप्रेतम् । तथाचोक्तरीत्या उपदेशस्य फलान्तरसत्त्वेनात्मनि तदभेदज्ञानस्य साफल्ये सति न भगवतो जीवतुल्यत्वापत्तिर्नापि ज्ञानमार्गोत्कर्ष इत्यर्थः । नन्वत्रोक्तरीत्या भजनानन्दप्रतिबन्धाभाव एवोपदेशफलं, न ब्रह्माभेदानुभव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अन्यथेत्यादि * । * एवमन्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयमिति * । कुरुक्षेत्रप्रसङ्गस्थोत्कण्ठावाक्यैः, आहुश्च ते नलिननाभेति वाक्याश्च ज्ञेयम् । ननु भवत्वेवं तथापि सूत्रे भेदानुपपत्तिरित्युक्तं, न त्वभेदोपदेशानुपपत्तिरिति । अतोऽत्रायमेव सूत्रकाराशय इति कथं ज्ञातव्यमित्यत आहुः । * अत्रेत्यादि * । दृष्टान्तकोटिप्रविष्टमुपदेशान्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्नमुपदेशान्तरमाहेति प्रस्तुतस्य तस्योपदेशस्याभावादभेदानुपपत्तिपदमलग्नकं स्यादतोऽत्राभेदपदेनाभेदोपदेश एव लक्षणयोच्यत इत्यभेदपदान्वयानुपपत्त्या ज्ञातव्यमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * । उक्ताशङ्कानिरासेन । भक्तद्वेहस्थितयोर्गादेशादपि सम्भवेन तदर्थमात्मब्रह्माभेदोपदेशकथनं न युक्तमित्यरुच्या उपदेशान्तरपदस्यार्थान्तरमाहुः ।

सर्वं करोतीति ज्ञापितं भवति । अथवोपदेशान्तरवदित्यस्यायमर्थः । शरीराद्यध्यासवत्सद्भिन्न आत्मा तत्त्वं, न तु शरीरादिरित्युपदेशो ज्ञानमार्गे यथा क्रियते, तेन शरीरादावात्मबुद्ध्या यः स्नेहादिः सोऽपगच्छति । तथात्र सर्वेषामात्मनो ह्यात्मा, य आत्मानि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिसिद्धो जीवात्मनोऽप्यात्मा पुरुषोत्तम इति बोध्यते । तेन पुरुषोत्तमे निरुपधिः स्नेहस्तत्सम्बन्धित्वेनात्मनि स सिद्ध्यति । यद्यप्येवं भावः पूर्वमप्यासीदेव, तथापि सहजस्य शास्त्रार्थत्वेन ज्ञानेऽतिप्रमोदो दाढ्यं च भवतीति तथा । नैतावता जीवाभेद आयाति । अग्रे जीवनसम्पत्तिरेवोपदेशकार्यं, न तु तेन पूर्वभावो पमर्दः सम्भवतीति सारम् । तेन ज्ञाने सर्वाधिक्यं मन्वानाय भक्तिबलप्रदर्शनं च सिद्ध्यति ॥ ३६ ॥

* अथवेत्यादि * । तथाच स ज्ञानोपदेश एतदर्थो, न त्वात्मब्रह्माभेदज्ञानफलक इति न तेन ज्ञानोत्कर्षसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवं सति ज्ञानोपदेशवैयर्थ्यं नापैतीत्याशङ्क्य परिहरन्ति * यद्यपीत्यादि * । * तथेति * । अवैयर्थ्यम् । * नैतावतेत्यादि * । तथाचैवं ज्ञानोपदेशस्य सार्थक्यादेतावता आत्मत्वोपदेशमात्रेण न जीवस्य ब्रह्माभेद आयातीत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * अग्र इत्यादि * । तथाच यत्र किञ्चित्कार्यार्थं विप्रयोगसहनमावश्यकं तत्रैवैवं प्रभुः करोति, न तु सर्वत्र । अतः पूर्वोक्तं सर्वं सारमुपपन्नमित्यर्थः । एवं करणस्य प्रासङ्गिकं फलमाहुः । * तेनेत्यादि * । ननूद्धवादिषु ज्ञानोपदेशः पौराणः, स किमर्थमिह विचार्यत इति चेत् । उच्यते । विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीत्यादिनोद्धवकृतप्रश्नेन, मां विधत्तेऽभिधत्ते मामित्यादिना भगवदुक्तोत्तरेण च तस्य श्रौतत्वस्फुटीकरणात्, सन्देशेऽपि, एतदन्तः समाप्नाय इति वाक्येन तथात्वाद्विचार्यत इति जानीहि ।

अत्र शांकरा द्विसूत्रमेतदधिकरणमङ्गीकृत्य बृहदारण्यकस्थोपस्तकहांडब्राह्मणयोर्भिन्नविद्यात्वमभ्यासादाशङ्क्य रूपामेदादैकविधं साधयन्ति ॥

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

ननु तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिषैतरेयके तैत्तिरीयके चा-
ऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मीति पठ्यते । अत्र मध्यस्थं ब्रह्मपदमुभयत्र
सम्बन्धते । तेनावृत्त्या व्यतिहारोऽतो ब्रह्माभेदः सिद्ध्यति । तथा
लीलामध्यपातिभक्तानामपि कृष्णोऽहमहं कृष्ण इति भाव उल्लेखश्च
श्रूयते । अतस्तदभेदज्ञानं भक्तिफलांमति पम्फुल्लयमानं प्रतिवा-
दिनं तत्स्वरूपं बोधयति । रसात्मकत्वाद्भक्तः संयोगविप्रयो-
गात्मकत्वाद् द्वितीयभावोद्रेके यथेतरेऽश्रुप्रलापादयो व्यभिचारि-
भावास्तथातिविगाढभावेन तदभेदस्फूर्तिरप्येकः, स च न सार्वदिक-

भास्कराश्च सूत्रमेकीकृत्य उपदेशवदित्येवं पठित्वा पूर्ववदेव
सिद्धान्तयन्ति ॥

रामानुजास्तु व्यतिहारादिसूत्रद्वयमत्र निक्षिप्यैतदेव सिद्धान्त-
न्तयन्ति । तदिदमुपसंहारस्वाध्यायसूत्राभ्यामव सिद्ध्यतीति तेनैव
गतार्थमतो न पृथक् चिन्तनीयम् ॥ ३६ ॥

व्यतिहारां विशिषन्ति हीतरवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वि-
त्यादि * । ऐतरेयके इदं वाक्यमादित्यपुरुषं प्रकृत्योक्तम् । तैत्तिरी-
यके तु जलस्थं ब्रह्म प्रकृत्य । * अत्रेति * । तैत्तिरीयके । * तेनावृ-
त्त्या व्यतिहार इत्यादि * । ब्रह्मपदस्योभयत्र सम्बन्धेन तदावृत्त्या
व्यतिहारः स्वात्मनो ब्रह्मत्वविधानेन ब्रह्मणः स्वात्मत्वविधानेन व्य-
त्ययः । अत उक्तरूपाद् व्यत्ययाज्जीवस्य ब्रह्माभेदः सिद्ध्यति, तथा
भक्तवाक्येऽपीति शङ्कनयां व्यतिहारस्वरूपं सूत्रेण बोधयति ।
तथाच यद्यभेददर्शनस्य भक्तिफलत्वं न स्यात्तदा लीलार्थानां ब्र-
ह्माभेदो न स्फुरेत् । स तु स्फुरतीति दृश्यत इति पूर्वोक्तः सिद्धान्तो
न युक्त इत्याशङ्कनयां व्यतिहारस्वरूपमनेन बोधयतीत्यर्थः ।
सूत्रं व्याकुर्वन्ति * रसात्मकत्वादिति * । * एकः स इति * एको
व्यभिचारिभावः । तथाच विरहदशायां काञ्चनात्मानं तत्त्वेन वि-

स्तदा स्वात्मानं तत्त्वेन विशिषन्ति तं च स्वात्मत्वेन । सोऽत्र
व्यतिहारपदार्थ इत्यर्थः । अपरञ्च । उद्देश्यविधेयभावस्फूर्त्तौ न
ह्यद्वैतज्ञानमास्ति किन्तु भावनामात्रं भक्तानां तु विरहभावे तदा-
त्मकत्वमेवाखण्डं स्फुरति येन तल्लीलां स्वतः कुर्वन्त्येतद्यथा तथा
श्रीभागवतदशमस्कन्धविवृतौ प्रपञ्चितमस्माभिः । एवं सति मुख्यं
यदद्वैतज्ञानं तद्भक्तिभावैकदेशव्यभिचारिभावेष्वेकतरदिति सर्षप-
स्वर्णाचलयोरिव ज्ञानभक्तयोस्तारतम्यं कथं वर्णनीयमितिभावः॥३७

शिषन्ति । अन्याश्च तं स्वात्मत्वेनाऽतो भिन्नवक्तृको व्यतिहारपदा,
र्थो, न तु त्वदुक्तीतिकोऽतः कादाचित्कत्वान्न तस्य भक्तिफलत्व-
मित्यर्थः । सूत्रयोजना तु, इतरवद् अश्रुप्रलापादिवद्, भक्तानाम्,
अहं कृष्णः कृष्णोऽहमिति व्यतिहारो विशेषणबुद्धिव्यत्ययो व्य-
भिचारिभावः । हि यतो हेतोः विशिषन्ति । भगवद्द्रष्टृत्वेनाऽश्वत्था-
दीनिव । अनेन प्रकारेणानात्मानं कदाचिदेव विशिषन्ति, न सर्वदा
अतस्तथेति । एतेनोदाहरणेन भक्तयुत्कर्षसिद्धिं स्फुटीकुर्वन्ति । * अ-
परं चेत्यादि * तथाचात्र, लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मि-
का इति पूर्वं कथनाद्, रिङ्गयामास काप्यङ्ग्री कर्षतीत्यादावनुकरणे
स्वात्मविस्तरणेन केवलभगवत्स्फूर्त्तरेव बोधनात्तथेत्यर्थः । एवञ्च
मय्येव सकलं जातमित्यत्रापि भावनामात्रं, चतुर्थपादे तद्ब्रह्मास्म्य-
हमेवय इत्यत्र ब्रह्माहमिति पदाभ्यामद्वयभावनामात्रस्यैव बोधनात् ।
एतद्यथा तथाऽस्माभिः कैवल्योपनिषदर्थसंग्रहे स्फुटीकृतमिति त-
तोऽवधेयम् । अत्राभेदानुभावस्य विगाढभावदशास्थव्यभिचारिभाव-
तया भक्तिमार्गे विनियोगविचारेण साधनदशायां सर्वभावेन
भजने भेदोपासनवदभेदोपासनस्याप्येकदेशत्वं बोधितम् । सर्वभा-
वेनैवाकृत्स्नत्वपरिहारे तत्र विशेषाभावादिति ॥

यत्तु शंकरभास्कराचार्यौ पूर्वोक्तमैतरेयवाक्यं, त्वं वा अह-
मस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति जाबालवाक्यं चोदाहृत्य
किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कार्यौतैकरूपेति संशये । उभ-

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

यरूपमतिक्रमणे ईश्वरस्य निष्कर्षः, संसारिणश्चोत्कर्ष आपद्येतेत्ये-
करूपैव कार्येति पूर्वपक्षमुक्त्वा उभयरूपैव कार्या। अन्यथा उभया-
म्नानमर्थकं स्यात्। नचोक्तदोषापत्तिः। अनेन प्रकारेणाप्यात्मैक्यस्यै-
वानुचिन्तनीयत्वात्। वचनप्रामाण्यात्त्वत्र द्विरूपा मतिः कर्त्तव्येत्यु-
च्यते। फलतस्त्वेकमेव हृदीभवति। यथाऽऽध्यानार्थेऽपि सत्यकामादि-
गुणोपदेशे तद्गुण ईश्वरः प्रसिद्ध्यति तद्वादित्याहतुः। तदसङ्गतम्।
तस्या मतेर्वचनमात्रजन्यत्वे विशेष्यविशेषणभावस्फुरणेन तादृश-
भावनामात्रं कार्यमिति सिद्ध्यति, न तु तेन भेदोऽपैति। आहार्यज्ञान-
त्वात्। नचानेन फलत पैकात्म्यसिद्धिरित्यपि युक्तम्। पूर्वोक्तैर्न्या-
यैस्तद्विषयश्रुतिभिश्च सिद्धेऽशांशिभावे तदपनोदेनैकात्म्यस्य वक्तु-
मशक्यत्वात्। यथाऽऽध्यानार्थेऽपीति भवदुक्तन्यायेनापि वाक्यप्रामा-
ण्यात्तद्गुणकेश्वरप्रसिद्धिविशेषणविशेष्यभावबोधनबलात् तादा-
त्म्यस्यैव सिद्धेश्च। लक्षणाग्रस्तं वाक्यैकदेशं, तत्त्वमसीत्यादाय सक-
लशास्त्रव्याकुलीकरणानौचित्यस्य प्रागेवोक्तत्वाच्चेति ॥

रामानुजाचार्यास्तु। सर्वे खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्त्वमसीत्यवगतसर्वात्मभावविषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपा-
दनार्थमपूर्वं किञ्चिदस्ति। तच्च वक्ष्यत्यात्मोति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ती-
ति। नच सर्वात्मत्वानुसन्धानातिरेकेण परस्मिन् ब्रह्मणि जीवत्वा-
नुसन्धानं जीवे च ब्रह्मत्वानुसन्धानं तथ्यं सम्भवति। तस्मादनादर-
णीयं तन्मतमित्याहुः। तदपि युक्तमेव।

एतस्मिन्नधिकरणे वैराग्यतपःसमाधिपरिपाकसिद्धस्य ब्रह्मा-
त्माभेदज्ञानस्य भक्तिमार्गीयव्यभिचारिभावतानिरूपणेन ब्रह्मभा-
वप्राप्यत्वबोधकं, पीतकौशाम्बरेण च विदितमिति विशेषणं प्रतिपा-
दितं ज्ञेयम्। ज्ञानमार्गीणां तावतैव ब्रह्मभावात्मकफलसिद्धे-
रिति ॥ ३७ ॥ १२ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ फलभक्त्युत्कर्षे साधयित्वा साधनतो-
ऽपि तद् साधयतीत्याशयेनाधिकरणं वदन्तोऽवतारयन्ति।

अथेदं विचार्यते । प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यशमदमादयो विधीयन्ते, न वेति । फलोपकार्यन्तरङ्गसाधनत्वाच्छुद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवत्प्रादुर्भावसम्भवाद्बिधीयन्त इति पूर्वः पक्षः । तादृशस्य ते न विधीयन्त इति सिद्धान्तः । तत्र हेतुमाह । हि यस्माद्धेतोः, सैव भक्तिरेव सत्यादिसर्वसाधनरूपा । तस्यां सत्यां सत्यादयो ये ज्ञानमार्गे विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते मुमुक्षुभिस्ते भक्तहृदि भगवत्प्रादुर्भावात् स्वत एव भवन्तीति न विधिमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि यथा सत्यं परं परं सत्यमित्यादौ ज्ञानार्थं, यथाच शान्तो दान्त इत्यादौ ज्ञानोत्तरं सत्यशमदमादयो विधीयन्ते तथा प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य भक्त्युत्तरं ते विधीयन्ते, न वेति संशयः । फलोपकार्यन्तरङ्गसाधनत्वात् फलस्य भगवत्प्राप्तेरुपकारी मुख्यं साधनं भगवदाविर्भावः । तस्यान्तरङ्गा चित्तशुद्धिस्तस्याः साधनानि सत्यादीनि तस्मात् । एतदेव विवृणोति । शुद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवदाविर्भावसम्भवादिति । अतो यथा सम्परायाधिकरण उपन्यस्तैर्वाक्यैर्भक्तेः पूर्वं ते विधीयन्त इत्युन्नीयन्ते, तथा भक्त्युत्तरमपि ते विधीयन्ते इति पूर्वपक्षः । तादृशस्य प्राप्तभक्तेस्ते सत्यादयो न विधीयन्ते । भक्त्या त्वनन्ययेति वाक्ये अन्यसाधननिरपेक्षयैव भक्त्या ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामुक्तत्वात् तथैव संसिद्धेरिति सिद्धान्तः । तत्र सिद्धान्ते युक्तिमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * हीत्यादि * । यत् कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि । सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽङ्गसेति । धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्याऽपेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनाति हीति च एकादशे भगवद्वाक्यात् सैव भक्तिरेव सर्वसाधनरूपा । अतस्तथेत्यर्थः ॥

अत्र शङ्करभास्कराचार्यौ, इदमेकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य, बृहदारण्यकोपान्ते, स यो हैतं महद्यज्ञं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य, जयतीमान् लोकानिति फलमुक्तम् । अग्रे च आप एवेदमग्र भासुस्ता आपः सत्यमसृजन्तेति प्रकृत्यानन्तरमुच्यते, तद्यत्तसत्यमसौ

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रे शास्त्रोक्ताखिलसाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तम् । तद्वाढ्यार्थ-
मधुना मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेनोक्तानां कामादीनामपि

स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, यश्चायं दक्षिणेक्षन् पुरु-
ष इत्यादि । ततो, हन्ति पाप्मानं जहाति चेति फलमुच्यते । तत्र फ-
लभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते सैव पूर्वोक्तैवेयं विद्या । हिर्हेतौ । सत्या-
दयः पूर्वप्रकृता एवात्र तद्यत्तत्सत्यमित्यनेन परामृश्यन्ते । स्थानवि-
शेषसम्बन्धाच्चैकविद्यम् । फलं तूपनिषदोरहरित्यहमितिचोक्तयो-
र्न तु विद्यायास्तदस्माददोष इत्याहुतुः । तदयुक्तम् । सौत्रस्यादिपद-
स्यासङ्गतेः । उत्तरस्मिन् वाक्ये हि तद्यत्तत्सत्यमिति तत्पदेन सत्य-
मात्रमाकृत्यते, न त्वन्यकिञ्चिदादिपदबोधितं तस्मात् । नच पूर्ववा-
क्ये स्थानविशेषोक्तिर्येन तदैक्यादैक्यं सम्भाव्यम् । किञ्च सर्ववेदान्त-
प्रत्ययाधिकरणे शाखान्तराधिकरणोक्तास्त्रयो हेतव ऐकविद्यार्थ-
माहतास्तत्कथं तत्रानुक्तात् स्थानविशेषात् तत्सिद्धिः । नापि केव-
लाद्रूपैक्यात् चोदनाद्यविशेषादित्यस्य व्यभिचारित्वापत्तेः । किञ्चैयं
सत्यविद्या पूर्वमुपनिषदोः प्रसङ्गे विचार्यमाणा पूर्ववाक्योक्त्या
स्वैक्यमस्मारयन्ती कथमकस्मादत्र स्मारयेत् । अतः काल्पनिक ए-
वायं विचार इत्युपेक्ष्यः ॥

रामानुजाचार्यास्तु, न वा विशेषादित्यत्राक्ष्यादित्यस्थानभेदेन
विद्याभेदस्योत्तरवाक्ये साधितत्वाद्वा च वाक्यद्वये फलभेदस्य इ-
श्यमानत्वाद्वावस्थाभेदेन रूपभेदस्यापि सत्त्वादुत्तरवाक्य उपासनभेदे
सति कथं पूर्ववाक्योक्तेनास्याभेदः सम्भवति । किञ्चैकविद्यात्वे फ-
लभेदस्योपनिषद्गुणनिबन्धनत्वम् । तस्य तन्निबन्धनत्वेन बोधकनिवृ-
त्तौ चैकविद्यात्वमित्यन्योन्याश्रय इति दूषणमाहुः ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । *
पूर्वत्यादि * । * तद्वाढ्यार्थमिति * कैमुतिकन्यायेन तदर्थम् ।
तेनास्य प्रासङ्गिकत्वं बोधितम् । सूत्रं व्याकर्तुं पूर्वोक्तं विभजन्ति ।

भगवत्सम्बन्धान्मुक्तिसाधकत्वमुच्यते । भक्तिस्तु विहिताऽविहिता चेति द्विविधा । माहात्म्यज्ञानयुतेश्वरत्वेन प्रभौ निरुपाधिस्नेहात्मिका विहिता । अन्यतोऽप्राप्तत्वात् कामाद्युपाधिजा सा त्वविहिता । एवमुभयविधाया अपि तस्या मुक्तिसाधकत्वमिषाह । इतरत्र विहितभक्तेरिति शेषः । कामाद्युपाधिजस्नेहरूपायां कामाद्येव मुक्तिसाधनमित्यर्थः । भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात् । आदिपदात् पुत्रत्वसबन्धित्वादयः । स्नेहत्वाभावेऽप्यविहितत्वभगवद्विषयकत्वयोरविशेषाद् द्वेषादिरपि संगृह्यते । तेन भगवत्सम्बन्धमात्रस्य मोक्षसाधकत्वमुक्तं भवति तत्र विहितभक्तावित्यर्थः । शास्त्रे सर्वथा हेयत्वेनोक्ता गृहाः । सर्वनिवेदनपूर्वकं गृहेषु भगवत्सेवां कुर्वतां तदुपयोगित्वेन तेभ्य एव मुक्तिर्भवतीत्यर्थः । एतादृशानां गृहा भगवद्गृहा एवेति ज्ञापनायायतनपदमातेषु तथा प्रयोगप्राचुर्यात् । आदिपदेन स्त्रीपुत्रपश्वादयः संगृह्यन्ते । एतेन ज्ञानादिमार्गादुत्कर्ष

* भक्तिरित्यादि * । * अन्यतोऽप्राप्तत्वादिति * शास्त्रव्यतिरिक्तहेत्वन्तरात्प्राप्तत्वात् । व्याकुर्वन्ति । * इतरत्रेत्यादि * कामादेः कथं मुक्तिसाधनत्वमित्यपेक्षायां, 'कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव वा । नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते' इति दशमस्कन्ध-शाक्यानुसारेण हेतुमादिपदस्यार्थं तत्कथनतात्पर्यं चाहुः । * भगवतीत्यादि * सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * एतदग्रे, चकारार्थबोधिका माहात्म्यज्ञानेत्यादिका फक्किका युक्ता, सा लेखकप्रमादात् पञ्चात्पतितस्तीति क्षेयम् । ननु कामादीनां कथं तथात्वमित्याकाङ्क्षायां सौत्रं हेतुं व्याकुर्वन्ति * शास्त्र इत्यादि * । इदं चाग्रे, गृहिणांपसंहारसूत्रे सेत्स्यतीति क्षेयम् । अत्रायमेवाशय इत्यत्र गमकमाहुः । * एतादृशानामित्यादि * । * प्रयोगप्राचुर्यादिति * अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् । पञ्चायतनपूजेत्यादौ तथात्वात् । पूर्वोक्तं प्रयोजनं निगमयन्ति । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * ।

उक्तो भवति । बाधकानामपि साधकत्वात् । माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहे सत्येव भर्तृत्वेन ज्ञाने कामोऽपि सम्भवतीति ज्ञापनाय चकारः ॥३६॥

पूर्वसूत्रे भगवद्भक्तिबलस्यात्र च, गोप्यः कामादित्यादिसप्तमस्कन्ध-
वाक्यात् । कामादीनामविहितभक्तिहेतूनां, भक्तिरस्य भजनमित्यु-
क्त्वा, एतदेव च नैष्कर्म्यमिति विहितभक्तः संन्यासरूपतायास्ताप-
नीये श्रावणाद्, मद्वात्तायातयामानां न बन्धाय गृह्णामता इति वा-
क्याद् गृह्णादीनां च मुक्तिसाधनत्वस्य कथनेन । चकारसूचितमर्थ-
माहुः । * माहात्म्येत्यादि * । * इतिज्ञापनायेति * इति हेतोर्विहि-
तभक्तौ कामादपीति ज्ञापनाय । अत्रोभयोर्भक्तयोः स्वरूपवलसाधन-
योर्विचारेण पुष्टिभक्त्याश्रितमर्यादाभक्त्योर्धकं, वाम ऊरावधिश्चित्य
दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहं स्थितमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञातव्यम् ॥

अन्ये तु, अथ यदिश्मस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेद्म
दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इत्युपक्रम्य, एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति
छान्दोग्य आम्नायते । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्ये-
शान इति वाजसनेयके । तयोरैकविद्यं परस्परगुणोपसंहारो भवेन्न-
वेति सन्देहे कामादिसूत्रेणैकविद्यमुपसंहारं च सिद्धान्तीकुर्वन्ति ।
कामादीत्यत्र कामपदं देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेतिवन्नामैकदे-
शरूपम् । तेन सत्यकामाद्या वाजसनेयके वशित्वाद्याश्छान्दोग्ये उ-
पसंहार्याः । हृदयायतनस्य वेद्यस्येश्वरस्य लोकासम्भेदप्रयोजनक-
सेतुत्वरूपेश्वरधर्मस्य च समानत्वादिति चाहुः ।

तच्चिन्त्यम् । श्रुतौ सत्यकामपदस्य यौगिकत्वेन नामत्वाभा-
वात् तदेकदेशस्य कामादिपदस्य नामैकदेशताया वक्तुमशक्यत्वा-
त् । अथ रूढत्वं तदापि तदेकदेशेन कामादिपदेन ब्रह्मैव समर्पणीयं,
न तु तद्गुणा अपि । दृष्टान्ते तथैव दर्शनात् । अथ योगरूढत्वं, तदा-
ऽपि कामपदस्य सर्वकामादिपदैकदेशतायास्तुल्यत्वान्मनोमयादि-
धाक्योक्ता अपि धर्मा वाजसनेयके कुतो नोपसंह्रियेरन् । कुतो वा

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

ननु निसानां वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां चैककाले प्राप्तौ युगपदुभयोः करणासम्भवादन्यतरवाधे प्राप्ते कस्य स्यान्न कस्येति स्यात् संशयः । तत्र कर्मणां स्वस्वकाले विहितानामकरणे प्रत्यवायश्रवणादितरत्राऽतथाश्रवणाद् अन्यदापि तत्कृतिसम्भवात्

तस्यानेनैकविद्यात्वाभावः । हृदयस्यायतनस्य वेद्यस्येश्वरस्य सत्यसंकल्पत्वाकाशात्मत्वस्य समानधर्मस्य सत्त्वात् । किञ्च । यद्यायतनादिकमेतदैकविद्यत्वादिसम्पादकत्वेन व्यासचरणानामभिप्रेतं स्यात्तदा कामादीतरत्र वशित्वादि तत्रेति ब्रूयुर्न त्वेवं सन्दिग्धं वदेयुः । किञ्च । सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चोदनाद्यविशेषादित्यनेन शाखास्तराधिकरणोक्ताश्रित्वारस्त्रयो वा हेतवो विद्यैकार्थं संगृहीताः । तद् यद्यायतनादिभिरङ्गीक्रियेत तदा तस्य हेतोर्व्यतिरेकव्यभिचारः प्रसज्ज्येत । कतिपर्यंरङ्गीकारे यत्किञ्चिद्धेतुसत्त्वस्य यत्र कापि सौलभ्याद्विद्याभेदश्चोच्छिद्येते । प्रकृतं च चोदना भिद्यते । एकत्रान्वेष्यं विजिज्ञासितव्यमिति वाक्याद् । अन्यत्र च, एवं वेदंति वाक्यात् । आख्या च भिद्यते । वाजसनेयके दहरविद्येत्याख्याया भर्त्सासद्धत्वात् । तत्तद्गुणकस्येश्वरस्य वेद्यत्वे तु रूपमपि भिद्यते इति कथं विद्यैक्यम् । अथ यथाकथञ्चित् ते चत्वारस्त्रयो वा हेतव आनेयास्तदा तत एव एकविद्यसिद्धेरतत्सूत्रसार्थक्यं दुरुपपादमित्यगतिकगतिकं तत्प्रपञ्चरूपत्वमस्येत्यवधेयम् ॥ ३९ ॥ १३ ॥

आदरादलोपः ॥ पूर्वाधिकरणेषु सात्त्विकानां वृतानां ज्ञानासक्तिवारणाय ज्ञानमार्गाङ्गिकिमार्गस्य फलतः साधनतः स्वरूपतः सम्बन्धतश्चोत्कर्षः प्रतिपादितः । अतः परं ये वृता राजसास्तेषां ज्ञाने रुच्यभावेऽपि कर्मणि रुचेर्विद्यमानत्वात्तन्निरासार्थं कर्मकरणनिर्णयायाधिकरणमारभत इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * कस्य स्यादिति * । कस्य बाधः स्यात् । * इतरत्रेति * । भगवद्धर्मेषु । सिद्धान्तं विशदयितुं सूत्रं विवृण्वन्ति ।

सावकाशत्वेन तेषामेष बाधो युक्तो, न तुनिरवकाशानामिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । आदरादिति । ब्रह्मयज्ञप्रकरणे तैत्तिरीये पठ्यते—अँमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रसेषा वागेत्परममक्षरं तदेतदृचाऽभ्युक्तमृचो अक्षरे परमे व्यापन्यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुर्यस्तन्न वेद किम् ऋचा करिष्यति य

* ब्रह्मयज्ञेत्यादि * । * ब्रह्मयज्ञप्रकरण इति * । तैत्तिरीयाणामारण्यके स्वाध्यायब्राह्मणे । श्रुत्यर्थस्तु, ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाण अँमिति प्रतिपद्यते प्रणवाक्षरं प्रथममुच्चारयेत् । प्रतिपाद्यत इति पञ्चमो लकारः । पूर्वोच्चारणे हेतुः । एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रति । अथं यजुरूपः प्रणवमन्त्रस्त्रयीं विद्यां लक्ष्यीकृत्य प्रतिनिधिरूपो यतोऽस्ति । तच्चाथर्वणे स्फुटम् । तस्य वै प्रणवस्य पूर्वा मात्रा पृथिव्यश्कारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदोऽथ द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदस्तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेद इति सायणभाष्ये । वस्तुतस्तु, आथर्वणानां गोपथब्राह्मणे इन्द्रप्रजापतिसंवादे प्रजापतिना वेदत्रये एकाक्षरोऽर्थववादे मात्राभिर्युक्त इति व्यवस्थापनात्, तैत्तिरीये बृहन्नारायणे, अँमित्येकाक्षरं ब्रह्मेतिश्रावणात्प्राऽमात्र एव । नच त्रयीप्रतिनिधित्वविरोधः । द्वादशस्कन्धे, सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदवीजं सनातनमिति बीजत्वेन बोधनाद् यथा पुस्तकलिखिनोत्तरं तन्मूलपुस्तके प्रतिव्यवहारस्तथा त्रयीमूलत्वात् प्रतित्वम् । एकादशस्कन्धे वेदः प्रणव एवाग्र इति प्रथमकृतयुगे तन्मात्रबोधनात्तदा सर्वं कार्यं प्रणवनैवेति वा तस्य त्रयीप्रतिनिधित्वमित्यदोषात् । एषा वागिति । सर्ववाग्बीजत्वात् सर्ववाग्रूपम् । तथाच छन्दोग्ग आमनन्ति । तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृणान्येवमोङ्कनरेण सर्वा वाक् सन्तृणोति । अश्वत्थादिपदेषु दृश्यमानास्तन्तुसदृशा अश्वत्थाः शङ्कुवस्तैर्यथा कृत्स्तानि पर्णानि व्याप्तानि तद्वदोङ्कारेण सर्वा वाग्व्याप्तति सायणभाष्ये । एतत्परममक्षरमिति । एतद्वैवाक्षरं ब्रह्म एतद्वैवाक्षरं परमिति काठकश्रुतेः । तदेतदृचाऽभ्युक्तमिति । तदेत्परमं ब्रह्मरूपमक्षरं वक्ष्यमाणयच्चा स्पष्टमुक्तमित्येवं ज्ञेयः । ऋचं

इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति । अत्र ऋक्संबन्धित्वेन वर्णात्मके, वस्तुतस्तु परमव्योमात्मके अक्षरे ब्रह्मण्योङ्कारे वर्तमानं तल्लोक-वेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद स किम् ऋचा करिष्यतीत्यनेन तदज्ञाने वेदाध्ययनस्य निष्फलत्वमुच्यते । एवं सति तदुक्तकर्मणोऽपि तथात्वमायाति । एतेन भक्त्या मामभिजानातीति वाक्या-त् परब्रह्मस्वरूपज्ञानं भक्त्यैवेति भक्ताः सन्तः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव वेदाध्ययनादिकं फलप्रदं नान्येषामित्युक्तं भवति । अत एव श्रीभागवतेऽप्युक्तम्, ऋषयोऽपि देव युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह सञ्चरन्ति, संसरन्तीति वा । अन्वये निदर्शनम् । ये इत् ईश्वरत्वेन तत्पूर्वोक्तं परं ब्रह्म विदुस्त इमे भक्ताः सर्वापेक्षया सम्यक्प्रकारेण

पठित्वा व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । ऋक्सम्बन्धित्वेन वर्णात्मके, वस्तुतस्तु, एतद्भवेति काठकश्रुत्या, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्निति तैत्तिरीयश्रुतेश्च परमव्योमात्मके ॐकारे, यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुरिति देवनिषदनस्थानत्वाल्लोकात्मके अक्षरे ब्रह्मणि, उक्तश्रुतौ निहितत्वेन श्रावणाद्गीतायां, तद्धामपरमं ममेति वाक्याच्च तत्र प्रतिपाद्यत्वेन स्वरूपेण च वर्तमानं, तम्, अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति गीतावाक्याल्लोकवेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद, स किम् ऋचा, ऋगिति वेदमात्रोपलक्षकं, वेदेन किं करिष्यतीति । शेषं स्फुटम् । ऋषय इति वाक्यं तु तृतीयस्कन्धे नवमाध्याये । * अन्वये निदर्शनमिति * । तदज्ञातुर्वेदाध्ययन-सङ्गावेऽपि तन्मुख्यफलाभावादन्यव्यभिचारे निदर्शनं श्रुतिः श्री-भागवतवाक्यं चाहेत्यर्थः ।

अथवा, इदमग्रिमं सम्बध्यते । तथाच वक्ष्यमाणेन वाक्य-शेषेण श्रुतिज्ञानवतां भगवत्प्राप्तिलक्षणं निदर्शनमाहेत्यर्थः । तदेव श्रुतिशेषं व्याकुर्वन्ति । * ये इत्यादि * इदित्यवधारणे । तथाच प्रणवार्थभूतस्य भगवतो यज्ज्ञानं तस्यावश्यकत्वं तदज्ञानेऽध्ययनादि-नैष्फल्यं च बोधयन्त्यानयर्चा भगवद्ज्ञानसाधनीभूतायां वरणसाध्या-यां भक्तावादारो दर्शितः । एवं श्रुत्यन्तरे साधनभक्तावप्यादारः आ-

भगवन्निकटे श्रीगोकुलवैकुण्ठादिष्वासत इति । तेनाऽन्येषां स-
म्यगऽसत्त्वमर्थाक्षिप्तं भवति । पुरःस्थितार्थवाचीदंशब्दप्रयोगेण
चान्येषामसत्तुल्यत्वं श्रुतेराभिमतमिति ज्ञायते । ऋक्शाखायामपि, तमु
स्तोतारः पूर्वं यथाविद् ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्त्तन, आस्य जा-
नन्तो नाम चिद्विविक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामह इत्याद्यृग्भि-
रन्येभ्यो धर्मेभ्यः सकाशाद् भगवद्धर्मेष्वादरः श्रूयते इति तेषाम्

व्यते इत्याशयेनाहुः * ऋगित्यादि * । अर्थस्तु, हे स्तोतारो मदुत्कर्-
षवर्णनपराः । इयं वेदानामुक्तिः । तं लोकवन्दप्रसिद्धं, पूर्वं पूर्वस्य
कारणस्य सम्बन्धि सर्वकारणकारणरूपं यथाविद्ः यथावत्तत्स्वरू-
पवेत्तारो भवन्तः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भम् अन्तर्नि-
हितं जनुषा स्वस्य सम्पूर्णजन्मना यावज्जीवमिति यावत् । पिपर्त्तन
पूत्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत, सन्तोषयत । अत्र यथावित्त्वोक्त्या पूर्णज्ञा-
नानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवविनियोगं भगवत्तोषार्थं दर्शयति
श्रुतिरिति भगवद्धर्मेषु श्रुतेरादरः स्फुटति । अथ भगवत्तोषाभावे
किमपि न सिध्यतीत्याशयेन पूर्वोक्तकरणाशक्तावनुकल्पमाहोत्तरा-
द्धेन । आसमन्ताद् अस्य परमपुरुषस्य नाम अखण्डशब्दब्रह्मरूपत्वेन
जानन्तो, विवक्तन विशेषेण वदत । नाम्नः स्वरूपं वित्त्वा तदेव की-
र्त्तयत । अनुकल्पेन कथं सन्तोष इत्यतो नामस्वरूपमाह । चिदिति ।
उपलक्षणमेतत् । सच्चिदानन्दात्मकम् । तथाच नाम्नो ज्ञानरूप-
त्वात्तद्द्वारा भगवतोऽपि ज्ञानं भविष्यति, तेन तोषोऽपि भविष्यती-
त्यर्थः । नामस्वरूपस्याप्यज्ञाने तदुपायं गुरूपसत्तिरूपमाह । हे विष्णो
ते त्वत्सम्बन्धिनं महः तेजोरूपं समभिव्याहारात् त्वत्तेजोरूपं,
सुमतिं निर्दोषपूर्णागुणत्वेन भगवन्तं जानन्तः । सुबुद्धिं भक्तमिति या-
वत्, तं भजामहे । तथाचान्यो भजतु, मा वा, वयं तु भजामह इति
श्रुतयः स्वकृतिं दर्शयन्ति । अनेन तदुपायेऽप्यादरो दर्शितः । तेन भ-
गवद्धर्माणामत्याहतत्वं बोधितमिति ज्ञेयः । इत्याद्यृग्भिरित्यादिपदेन,
प्रतन्ते अद्य शिपिविष्टनामेत्यादीनां संग्रहः । एवं श्रुतिद्वयेन भगवद्ध-
र्मेष्वादरे श्रुतेः सिद्धे तेषामेव मुख्यकाले करणं सिद्धमिति तेन पू-

अलोप एवेत्यर्थः । एतेनाकरणे प्रत्यवायश्रवणादित्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । करणेऽपि वैयर्थ्यात्तदपरिहारात् । एवं सति यदकरणे प्रत्यवायकथनं, तेन तस्मादवकाशं प्राप्य गौणकालेऽप्यकरणे तथेति तस्याशय इति ज्ञायते ॥ ४० ॥

नन्वेवन्तात्पर्यकत्वे श्रुतेरुपनयनादिवत् कर्मोपयोगित्वं भक्तितज्जज्ञानयोः स्यादिति कर्मण एव प्राधान्यं, न तु भक्तेः सिद्धयतीत्याशङ्क्य भक्तितज्जज्ञानावश्यकत्वप्रबोधकश्रुतित्वात्पर्यमाह ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तयोर्युगपत्करणेऽनुपस्थितेऽपि यदि पूर्वं भगवद्धर्मकरणमुच्येत तदा त्वदुक्तं स्यान्नत्वेवं किन्तुभयोर्युगपत्करण उपस्थिते बलाबलविचारे क्रियमाणेऽत आदराद्धेतोस्तद्वचनाद्भगवद्धर्माणां बलवत्त्वेनालोपवचनान्न कर्माद्भत्वमेतेषां सिद्धयतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

वैपक्षयुक्त्युत्तरसिद्धिं स्मारयन्ति । * एतेनेत्यादि * तर्हि प्रत्यवायश्रवणस्य का गतिरित्याकाङ्क्षायां तामाहुः । * एवं सतीत्यादि * । * तेनेति * । कथनेन । * तस्मादिति * । भगवद्धर्मात् । * तथेति * प्रत्यवायः ॥ ४० ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वेवमित्यादि * उक्तश्रुतिभ्यां भगवद्धर्मादरे बोधिते भगवद्धर्मकरणे श्रुत्युक्तानां कर्मणां सार्थक्यं नान्यथेत्येवं श्रुतेस्तात्पर्येण उपनयनादियद्भक्त्यादेस्तदङ्गत्वं कर्मणश्च प्राधान्यं सिद्धयतीत्याशङ्क्य भक्त्याद्यावश्यकत्वबोधनतात्पर्यमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तयोर्युगपदित्यादि * यजुर्ब्राह्मणश्रुतौ भगवज्ज्ञानस्यावश्यकत्वं बोध्यते । तेन स्वाध्यायावर्त्तनदशायामपि तदावश्यकता आयाति । ऋक्संहिताश्रुतावपि, यथाविद् इति, जानन्त इति च स्तोत्रविशेषणाद्विधेयस्य भगवद्धर्मस्य करणे ज्ञानस्याधिकारप्रयोजकत्वं लभ्यते । मन्त्राणां विधा-

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः

फलम् ॥ ४२ ॥

यकत्वं तु, वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र परैराहतम् । वसन्ताये-
त्यादीनां न मन्त्रत्वमिति स्वपक्षेऽपि मन्त्राणां स्वार्थे प्रामाण्यस्याङ्गी-
काराद्विधिशक्तिकौण्ठ्याभावे विधायकत्वं न हीयते । अतो मुमुक्षू-
णां भगवद्धर्मा अवश्यकाः । कर्माणि तु, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण यज्ञेन तपसा श्रद्धया अनाशकेनेति श्रुतेर्वि-
विदिषायामेवोपक्षीणानि । ज्ञानपर्यन्तत्वपक्षेऽप्यारादुपकारकाणीति
विविदिषोक्त्यैव लभ्यत इति दूरापास्तं तत्प्राधान्यम् । एवं ज्ञानोत्त-
रं यत्र कथञ्चिद्दर्शाश्रमधर्मा भगवद्धर्माश्च युगपत्प्राप्तास्तत्र प्रत्यवा-
यादिबोधकवाक्यैः प्रबलदुर्बलभावे वैपरीत्येन भाते तदपवादायाद-
रः प्रकाश्यते । ततश्च भगवद्धर्माणां बाधाभावः सिद्ध्यति । तथा स-
तीतरेषामादराभावेऽपि प्रत्यवायश्रवणवैयर्थ्यपरिहाराय तेषां गौण-
काले करणमर्द्धाधानवद् व्यवस्थाप्यतेऽतो न भक्त्यादीनां कर्माङ्गत्व-
मित्यर्थः । अत्र कर्मणामनादरव्युत्पादनेन भगवद्धर्माऽविरुद्धरीत्या
तत्करणस्य व्युत्पादनेन च निष्कामनित्यकर्मकृतिबोधकम्, अपा-
श्रितार्भकाश्वत्थमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञेयम् ॥

शङ्करभास्कराचार्यौ तु वैश्वानरविद्योक्तस्य प्राणाग्निहोत्रस्य
भोजनलोपे लोपो न वेति शङ्कायां लोपं सिद्धान्तयतः । तत्रोदासीना
वयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, इदं सूत्रद्वयं कामादिसूत्रशेषत्वेनाङ्गीकृ-
त्य तत्र मोक्षार्थिनां निर्विशेषोपासकानां सत्यकामत्वादिवद्वशित्वा-
दिकमपि लुप्यते इति शङ्कानिवृत्तये आद्यं छान्दोग्योक्तं सर्वेषु लो-
केषु कामचार इति फलं सांसारिकमिति शङ्कानिरासाय द्वितीय-
मिति मन्यन्ते । अयं च परविषयो विचार इति पूर्वोक्तमतद्वयापेक्ष-
याऽयमेव युक्तः ॥ ४१ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् ॥

ननु यद्येवं तर्हि गौणमुख्यन्यायेन कर्मणामप्रयोजकत्वान् परम-

अथेदं विचार्यते । पुरुषोत्तमविदः कर्म कर्त्तव्यं, न वेति । तत्र मार्गत्रयफलात्मके तस्मिन् सम्पन्ने पुनस्तस्य स्वतोऽपुरुषार्थस्य करणमप्रयोजकमिति न कर्त्तव्यमेवेति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । तन्निर्द्धारणेत्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । भक्तिमार्गे हि मर्यादापुष्टिभेदेनास्ति द्वैविध्यम् । तत्र मर्यादायां पुष्टौ चैतादृशस्य न कर्मकरणं सम्भवति । अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्सु पठ्यते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चनेति । एतः ह वा व न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमितीति श्रूयते चोभयविधानामपि कर्मकरणमम्बरीपोद्धवपाण्डवादीनाम् । एवं सत्युभयविधानां मध्ये, मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छास्तीति यो निर्द्धारयति स करोति । य एतद्विपरीतं स न करोति । यथा शुकजडादिः । एतन्निर्द्धारश्च भगवदधीनोऽतो भक्तेष्वपि तन्निर्द्धारणानियमोऽतः कर्म कर्त्तव्यमेवातन्निर्द्धारणे त्वाधुनिकानाम् । एवं सतीच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्म कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । तत्रोभयोः फलं वदन्नादावाद्यस्याह । तद्दृष्टेः । तस्या भगवदिच्छाया दृष्टिर्ज्ञानं यस्य स तथा । तस्य जीवकृतकर्मफलान्

हंसेष्विव भक्तेष्वपि तत्प्राप्तिरेव न सम्भवतीति व्यर्थः पूर्वोक्तो विचार इत्याकाङ्क्षायां पाक्षिकप्राप्तिं हृदि कृत्य तत्प्रयोजनबोधनायेदमधिकरणमित्याशयं संशयपूर्वपक्षौ वदन्तस्तदवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । * तस्मिन्निति * पुरुषोत्तमज्ञाने । सिद्धान्तं वदन्तः सुत्रं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेदमित्यादि * । * एतादृशस्येति * पुरुषोत्तमविदः सर्वदा भगवदानन्दमनुभवतो वा । * श्रूयते चेति * गोपालोत्तरतापनीयेऽतिथिपूजारूपो गृहस्थधर्मो गान्धर्वीप्रभृतीनाम् । चकारात् स्मृतौ । * उभयविधानामिति * मर्यादायां पुष्टौ चाङ्गीकृतानां भक्तानाम् । एतद्विपरीतमित्यत्रापि निर्द्धारयतीति सम्बध्यते । तथाच निर्द्धारणानियमपदस्य हेतुगर्भतया एवं कर्मप्रसक्ते-

पृथग् भिन्नमीश्वरकृतकर्मणो यत्फलं वेदमर्यादारक्षा लोकसंग्रह-
श्च तत्फलमित्यर्थः । हिशब्देन "सक्ताः कर्मण्यविद्रांसो यथा कुर्वन्ति
भारत । कुर्याद्द्रांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहामि"ति भगवद्वाक्य-
रूपोपपत्तः सूचिता । द्वितीयस्य मध्यमाधिकारात् कामसङ्गादि-
लनितानि चित्तमालिन्यन भगवत्सांनिध्ये प्रतिबन्धः स्यात् तन्नित्युक्ति-
स्तत्कृतकर्मणः फलमित्यर्थः । अथवा पूर्वमूत्राभ्यां भगवद्धर्मकृते-
रावश्यकत्वमुक्तम् । सर्वात्मभाववतो, न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः
श्रेयो भवेदिहेति भगवद्ब्रचनाद्विधेयाभावादसम्भवाच्च कर्मज्ञान-
यां विहितभक्तेश्च करणं न सम्भवतीति तस्य किं फलमित्याका-

विद्यमानत्वात्पूर्वाधिकरणोक्तविचारवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु भव-
त्वेवं पुरुषोत्तमविदः कर्मकरणं, तथापि किं तस्य फलमिति विचार-
णीयम् । न तावद्लौकिकं तदनभीष्टत्वात् । नापि प्रत्यवायपरिहारा-
दिः, स्वपादमूलं भजत इति वाक्याद्भगवतैव तत्सिद्धेरित्याकाङ्क्षायां
सूत्रशेषमधतारयन्ति । * तत्रेत्यादि * एवं सिद्धे कर्मकरणे ज्ञाते-
च्छतत्सन्देहवतोः फलं वदन्निश्चितेच्छस्य फलं तद्दृष्टेः पृथगित्यनेन
पूर्वमाहेत्यर्थः । द्वितीयस्य विवृण्वन्ति । * द्वितीयस्येत्यादि * तथा-
च्च तादृशोरपि कर्मणः साफल्यस्य सत्त्वात् पूर्वोक्तविचारवैयर्थ्य-
मित्यर्थः । अत्र भगवत्स्वरूपविषयकपूर्णज्ञानवतामेव तदिच्छया व-
र्णाश्रमधर्मकरणतदकरणयोर्विभजनात् पूर्णज्ञानप्राप्यत्वबोधकम्,
अकृशमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञेयम् । न कृशं यस्येति तदर्थोदि-
ति । एवमेतत्सूत्रव्याख्याने प्रत्यवायश्रवणादिना गौणकालेऽप्यवश्य-
कर्त्तव्यतया पूर्वाधिकरणे साधितानां कर्मणां वैयर्थ्यपरिजिहीर्षया
फलस्य वक्तव्यत्वेन, पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलमिति सूत्रभागसार्थक्य-
मायाति, न सम्पूर्णस्य सूत्रस्येत्वरुच्या व्याख्यानान्तरार्थं सूत्रमव-
तारयन्ति । * अथवेत्यादि * पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्धर्माणां मोक्षफ-
लानां श्रवणादीनां कृतेः करणस्त्वावश्यकत्वमुक्तम् । यः पुनः सर्वा-
त्मभावव न तस्य तूक्तभगवद्ब्रचनात् तं प्रति मोक्षसाधनानामवि-
धानस्य सत्याद्यधिकरण उपपादितत्वेन विधेयानां तेषामभावात्

ज्ञापूरणाय तदनुवदति । तन्निर्द्धारणेऽसादिना । तस्मिन् धर्मिण्येव,
 न तु धर्मेष्वपि दृष्टिर्यस्य स तथा । दृष्टिपदेन ज्ञानमात्रमुच्यते । तेन
 अन्यविषयकदर्शनश्रवणादिज्ञानाभाव उक्तो भवति । एतादृशस्य
 प्रभुसङ्गममात्रमपेक्षितम् । तत्र भगवदुक्तस्वसङ्गमावधिकस्य भक्तस्य
 सङ्गमसमयनिर्द्धारो भवति । अतादृशस्य तस्य स नेति तन्निर्द्धारि-
 णानियमः । एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थोक्ता भवति । फलस्वरू-
 माह । पृथक्फलमिति । अस्यानिर्वचनीयत्वादनुभवैकवेद्यत्वान्मो-
 क्षान्तं यत्फलं शास्त्र उक्तं तस्माद्भिन्नमित्युक्तम् । अन्यत्र हि ध-
 र्माणां साधनत्वं, यत्र फलमेव साधनं तत्फलस्यानिर्वाच्यता युक्तै-
 वेति हिशब्देनाह । ज्ञानमाक्षादिना तद्भावाऽप्रतिबन्धश्च फलमि-
 त्यर्थः । प्रामाङ्गिकमेतत्सूत्रम् ॥ ४२ ॥

तद्भावस्वभावेन तेषां कर्तुमशक्यतया असम्भवाच्च कर्मज्ञानविहि-
 तभक्तीनां करणं सर्वात्मभाववतो न सम्भवति । तदभावे च न मो-
 क्षोऽपीति तस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायां तस्य यत्फलं तदनेन सूत्रे-
 णानुवदतीत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तस्मिन्नित्यादि * । * एतेनेति *
 तन्निर्द्धारणानियमपदेन । * अन्यत्रेति * माक्षपर्यन्ते फलान्तरे ।
 तथाच भगवत्सङ्गमाभिलाषात्कथ्येन तदेकतानस्य भगवताऽनुक्त-
 स्वसङ्गमावधिकस्य, यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्रुत्युक्तमगणितान-
 न्दरूपं फलं, तत्प्राप्तिपूर्वदशायां तद्भावप्रतिबन्धाभावश्च फलमिति
 भक्तिविचारे मुख्यभक्तेरपि स्मृत्या प्रसङ्गत उक्तमित्यर्थः । अस्मिन्
 इदं केवलं सूत्रमेव, न त्वधिकरणमिति ज्ञापनायोक्तमेतत्सूत्रमिति ।

अत्रान्ये तु, अस्मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यादीनि कर्माङ्गा-
 न्युपासनानि तत्तत्कर्मसु जुहुवर्णतादिवन्नित्यं क्रतुसम्बन्धीनि न
 वेति शङ्कयां न नित्यानीति सिद्धान्तयन्ति । अङ्गेषु यथाश्रयभाव
 इत्यन्तिमाधिकरणं चैतस्यैव प्रपञ्च इत्याहुः । तत्तेनैवास्य गतार्थ-
 त्वाद्यर्थ्यमस्य सूत्रस्य तन्मते दुर्वारमिति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥ १५ ॥

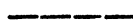
प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

अथेदं विचार्यते । सर्वात्मभावां विहितकर्मज्ञानभक्तिसाध्यो न वेति । तत्र पुराणे, तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्येत्युपक्रम्य “मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयमि”ति वाक्ये मुक्त्यात्मकाऽकुतोभयसाधनरूपशरणगमने प्रकारत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यते । अतः साधनसाध्य इति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तं वक्तुन्तदुपदेशस्वरूपमाह । प्रदानवदिति । यद्ययं साधनोपदेशः स्यात्, स्यात्तदा साधनत्वेन सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तः स्वकृतिसाध्यत्वं, न त्वं किन्तु, तदुक्तं भगवदुक्तम् । प्रदानवत् । प्रकृष्टं दानं वरदानमिति यावत् तद्देवैरर्थः । वरेण हि स्वकृत्यसाध्यमपि सिद्धयतीति । तथा शत्रुसंहारभयादिनाऽपि शरणाप्तिर्भवति । तत्र न तस्याः पुरुषार्थत्वं, किन्तु तन्निवृत्तेरेव । प्रकृतेऽपि सर्वात्मभावे स्वरूपप्राप्तिविलम्बासहिष्णुत्वेनात्यार्या स्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या तद्भावस्वाभाव्येन गुणगानादिसाधनेषु कृतेष्वप्यप्राप्तौ स्वाशक्यत्वं ज्ञात्वा प्रभुमेव शरणं गच्छयेत्तच्च न स्वकृतिसाध्यमिति सुषूक्तं प्रदानवदिति ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ एवं राजसानां कर्मासक्तिवारणायाधिकरणद्वयं प्रणीय मुख्यभक्त्युत्कर्षज्ञापनेन तदभिलाषोपजननाय तत्कृतकर्मफलं च प्रदर्शितम् । अतः परं मुख्यभक्तः केन भवतीत्यांकाङ्क्षायामिदमधिकरणमारभत इत्याशयेनावतारयन्ति । * अथेत्यादि * व्याकुर्वन्ति । * यदीत्यादि * । * स्यात्तदा साधनत्वेनेत्यादि * । सर्वात्मभावकरणकशरणप्राप्तिसाधनत्वेन रूपेण सर्वात्मभावस्य स्वकृतिसाध्यत्वं स्यात् । * तन्निवृत्तेरिति * । शब्वादिभयनिवृत्तेः । नन्वेतद्वाक्योक्तस्यार्थस्य कथं प्रदानतुल्यत्वमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति । * प्रकृतेऽपीत्यादि * । * एतच्छेति * । एता-

भक्तस्येप्सितोऽर्थो हि वरो भवति । सर्वात्मभावस्यानुभवैकवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञानेनेप्सितत्वासम्भवेऽपि स्वत एव कृपया दानमिति न वदित्युक्तम् । अथवा सर्वात्मभावेन, मां याहीति सम्बन्धः । यद्वा प्रदानवदिसस्य पूर्ववदेव व्याकृतिः । तत्र साधनासाध्यत्वे प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो, न मेधया, न बहुना श्रुतेन । यमवैष वृणुतेन तेन लभ्य इति श्रुत्या वरणातिरिक्तसाधनाप्राप्यत्वमुच्यत इति तत्तथैवेत्यर्थः ।

दृशं शरणगमनम् । नन्वेवं स्वकृत्यसाध्यत्वेऽस्य भावस्य प्रदानत्वमेव सिद्ध्यति, न तु तत्तुल्यत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * भक्तस्येत्यादि * । स्पष्टम् । नन्वेवमपि शरणगतेरेव स्वकृत्यसाध्यत्वं सिद्ध्यति, न तु सर्वात्मभावस्येत्यतो वाक्यस्य योजनान्तरमाहुः ॥ * अथवेत्यादि * । शरणपदं मामित्यस्य विशेषणम् । तथाच सर्वात्मभावस्यैवं प्रदानतुल्यत्वं निराबाधमित्यर्थः । यद्यपि गतेरर्थवत्त्वमित्यारभ्य सर्वोऽपि वरणश्रुतेरेव प्रपञ्चस्तथाप्यत्र पुराणवाक्यमात्रस्य विषयत्वेनोपन्यासेनापततः पौराणत्वशङ्काऽस्य विचारस्य स्वादिति तन्निरासाय सूत्राशं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति । * यद्वेत्यादि । * तत्तथैवेत्यर्थ इति * । परमात्मनो लभ्यत्वं वरणजन्यसर्वात्मभावसाध्यमेवेति सर्वात्मभावो वरणैकलभ्यो, न त्वितरसाधनसाध्य इत्यर्थः । तथाच सर्वात्मभावसाधनकस्वप्राप्तिबोधकमेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यं वरणलभ्यत्वबोधकश्रुत्यर्थनिर्णायकत्वादुपन्यस्तमतां न विचारस्याश्रौतत्वमित्यर्थः । एवञ्चात्र सर्वात्मभावोक्तिसन्दर्भे, रामेण सार्द्धमित्यत्र, मय्यनुरक्तचित्ता इति भक्तविशेषणादिभ्योऽनुरागात्मा भगवद्दर्शने तीव्रधियोगाधिप्रभृतिजनको विगाढभावः परमासक्तिरूपो य उक्तः स सर्वात्मभावः शरणागतिकारणत्वेनोपदिष्ट इति सिद्ध्यति । तत्र परमासक्तिश्चानन्दजन्यैव । लोके आनन्दजनक एवासक्तिदर्शनात् । एवञ्च यद् यज्जनकं तत्तद्गुणकं तत्तदात्मकं चेति व्याप्तेः पूर्वं सिद्धत्वात् सर्वोऽपि आत्मनो भाव इति सु-

भगवदुक्ताऽकुतोभयपदस्य न मुक्तिरर्थः, किन्तु, यतो वाच इत्यादिनानन्दस्य स्वरूपमुक्त्वाऽऽनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चनेति श्रुत्युक्तं यत्पूर्वोक्तं रसात्मकपुरुषोत्तमभजनानन्दानुभवोत्तरकालीनमकुतोभयं तदर्थः ॥ ४३ ॥

बोधिण्यां व्याख्यानाच्च श्रुतौ निरवध्यानन्दरूपत्वेन पुत्रादिभ्योऽपि प्रेयस्त्वेन च सिद्धस्यात्मनो यो भावो धर्मः प्रियत्वाख्य आनन्दात्मा, यन्मात्रां सर्वं उपजीवन्ति । सर्वस्तदंशभूतो भगवद्धर्म ऐश्वर्यादिवदतिरिक्त एव ज्ञेयः । तस्य दानं चानुभावनम् । युक्तञ्चैतत् । अन्यथा सर्वेषामेव तथा स्फुरेदिति । अतो विगाढभावेन सर्वत्र तथानुभवरूपं यत्कार्यं तादृशः प्रियत्वानुभवः सर्वात्मभाव इति फलति । तेन भगवद्धर्मविगाढभावतथास्फूर्तिषु सर्वात्मभावप्रयोग आधिदैविकादिभावो ज्ञेयः । ननु पूर्वोक्तवाक्ये अकुतोभयसाधनत्वेन शरणागतेर्वा सर्वात्मभावपूर्वकस्वप्राप्तेर्वोपदेशः । अकुतोभयं चाक्षरप्राप्तिरूपा मुक्तिरेव । अभयं वै जनकप्राप्तोऽसीत्यादिश्रुत्या निश्चीयते । एवं सति सर्वात्मभावस्यापि मुक्तिसाधनत्वमेव पर्यवस्यति वामदेवादिसर्वात्म्ये तथा दर्शनात्पुरुषोत्तमप्राप्तेरपि साधनकोटिनिवेशेन तदपेक्षया मुक्तेरेवोत्कर्षश्च सिद्ध्यतीति पूर्वोक्तं सर्वं द्रविडमण्डकन्यायमनुसरतीत्याशङ्कनायामकुतोभयपदार्थमाहुः * भगवदुक्तेत्यादि * तथाचास्याः श्रुतरानन्दमीमांसायांब्रह्मानन्दस्य गणितानन्दन्वकथनोत्तरमानन्दमयश्लोकेपूक्तत्वादानन्दमीमांसातः पूर्वानुवाके परस्परसरूपतायाः प्रतिपादितत्वादस्याः श्रुतेरुक्तविध एवार्थ इति निश्चीयते । ततश्च तत्र योऽर्थो, न विभेति कुतश्चनेति वाक्येनोक्तः सोऽत्राऽकुतोभयपदेनोच्यत इति नात्र त्वदुक्तमुक्तिगन्धोऽपि । किञ्च भगवद्वाक्येऽपि, 'अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन । सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत् सखति' तादृशेऽधिकारिणि परमगोप्यकथनं स्वत एव प्रतिज्ञाय, केवलं हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसेति श्लोके भावेन बहूनां स्वप्राप्तिमुक्त्वा, ततः को भाव इत्याकाङ्क्षायां, रामेण

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

ननु प्रतिबन्धककालादृष्टादिसद्भावेऽपि वरणकार्यं स्यादुत तन्नितृत्ताविति संशये प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वात् तन्नि-

साङ्गं मथुरां प्रणीत इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन भावस्य भक्तिरूपं स्वरूपं ज्ञापयितुं विगाढभावात्मिकां तत्काष्ठां, तथा काष्ठया परब्रह्मरूपस्वप्राप्तिं स्वरूपज्ञानाद्यभाववतां बहूनामुक्त्वा तदनन्तरं तस्मादित्यादिवाक्यद्वयेन स्वप्राप्त्यकुतोभयाप्ती अवदत् । तेनोक्तश्रुत्युत्तरसात्मकब्रह्मानुभवोत्तरकालीनतैवाऽकुतोभयस्य स्फुटतीति न पूर्वोक्तार्थं द्रविडमण्डकमित्यर्थः । अत्र सर्वात्मभावस्य वरणातिरिक्तसाधनासाध्यत्वनिरूपणेन इतरत्र वैराग्यबोधकस्य, त्यक्तपिपलमित्यस्य विशेषणस्यार्थो बोधितो ज्ञेयः ॥

अन्ये तु । वाजसनेयकादौ व्रतमीमांसादावध्यान्माधिदैवतयोः श्रावितौ प्राणवायू पृथगुपगन्तव्यावपृथग्वेति सन्देहे तत्त्वाभेदादपृथगिति प्राप्तौ आध्यानार्थादुपदेशभेदादपृथगिति सिद्धान्तयन्ति । स च निरूपणप्रकारभेदेन नानाशब्दादिति सूत्रेण च सिद्ध्यतीति नेदं सूत्रमाकाङ्क्षतीति दिक् ॥ ४३ ॥ १६ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ पूर्वाधिकरणे सर्वात्मभावरूपाया मुख्यभक्तेर्वरेणैकलभ्यत्वं स्थापितम् । वरणश्रुतौ तु परमात्मनो वरणैकलभ्यत्वमुच्यते, न तु सर्वात्मभावस्येति कथमस्य तत्प्रपञ्चत्वमिति शङ्क्यां तस्य वरणैकलभ्यत्वं पुनर्हृदीकर्तुं तत्स्वरूपं च श्रुत्या विवेक्तुर्माधिकरणान्तरं प्रणयतीत्याशयेन तदवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । प्रतिबन्धका ये कालादृष्टस्वभावास्तेषां विद्यमानत्वे वरणकार्यभूतः सर्वात्मभावो जीवस्य भवेन्नवेति संशये वरदानस्यापि तपआदिभिः साधनैस्तोषे सत्येव प्रसिद्धेः पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या सर्वात्मभावस्य भगवता वरवदानेऽपि तत्कारणस्यावश्यवक्तव्यतया प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र कारणत्वदर्शनात् प्रतिबन्धकसत्तायां च कार्यादर्शनात्तन्निवृत्तिरवश्यं सृज्येति प्रतिबन्धकानां निवृत्तावेव वरणात् सर्वात्मभावो भवतीति तस्य वरणैकलभ्यत्वं न साधीय इति

वृत्तावेव तथेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । लिङ्गेश्यादिना । सामोप-
निषत्सु नवमे प्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथमत एव मुख्या-
ब्रह्मविद्योपदेशार्हा न भवतीति ज्ञात्वा सनत्कुमारो नारदाधिका-
रं च ज्ञातुं यद्वेत्थ तेन मोपसीदेत्युक्तो नारदः स्वयं विदितमृग्वे-
दादिसर्पदेवजनविद्यान्तमुक्त्वा, सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मीति

पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकर्त्तुं लिङ्गभूयस्त्वबोधिकां
श्रुतिं प्रदर्शयन्तस्तदर्थं प्रकटयन्ति । * सामोपनिषत्स्वित्यादि * ।
प्रसिद्धस्थलनिर्देशां विप्रतिपत्तिनिरासाय । स च संवादो, अधीहि
भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद इत्यारभ्यान्तं ज्ञेयः । त-
त्र अधीहीत्यन्तर्भावितण्यर्थः । अध्यापय । बुध्युधनशजनेङ्गुप्रुद्रुस्स-
भ्यो णोरति ण्यन्तादिङ्ङः परस्मैपदम् । णिजर्थेऽप्यत्र पदव्यत्ययः ।
अत्र सर्वात्मभावस्य वरणैकलभ्यत्वमुपपादयन्तस्तं ह्येवेति सन-
त्कुमारवाक्यस्य तात्पर्यमाहुः । * प्रथमत इत्यादि * । उपसीदेति
श्रौतस्य पदस्य तं हावाचेति श्रौतेनैव पदेनान्वयः । यद्वेत्थ तेन मो-
पसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति होवाच । यत्त्वं जानासि तत्कथ-
नेन मदुपसन्नो भव, स्वाधीतं वद, ततोऽतिरिक्तं तुभ्यं कथयि-
ष्यामीत्युक्तवान् । तदा इत्युक्तः सनत्कुमारेण नारदः स्वविदितम्
ऋग्वेदादिसर्पदेवजनविद्यान्तम् आह । अत्र ऋग्वेदादिपुराणान्तं
प्रसिद्धम् । अग्रे तु वेदानां वेदो व्याकरणम् । पित्र्यं श्राद्धकल्पः ।
राशिर्गणितम् । दैवम् उत्पातज्ञानम् । निधिर्महाकालादिनिधिशा-
स्त्रम् । वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं नीतिशास्त्रम् । देवविद्या
निरुक्तम् । ब्रह्मविद्या शिक्षाकल्पछन्दश्चितयः । भूतविद्या भूततन्त्रम् ।
क्षत्रविद्या धनुर्वेदः । नक्षत्रविद्या ज्यातिषमासर्पविद्या गारुडम् । देव-
जनविद्या गन्धर्वोक्तयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादिंविज्ञानानि ज्ञातव्या-
नि । एतद्भगवोऽध्येमि । एतत्पूर्वोक्तं हे भगवन् अध्येमि स्मरामीत्यु-
क्त्वा, सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि, शब्दार्थमात्रवित्त्वादापाततः प-
रांक्षज्ञानवानेवास्मीति स्वाधिकारमुक्त्वाऽनात्मविदित्यादि, तारयत्वि-
त्यन्तमाह । तथाचाप्तवाक्यप्रामाण्याच्छांकेन स्वस्यानात्मवित्त्वमनु-
मायात्मज्ञापनेन शांकारणायांपसन्नोऽस्मीत्याशयवता नारदेनोक्तः

सनत्कुमारस्तदधिकारमवगत्य मुख्यब्रह्मविद्योपदेशयोग्यत्वसम्पाद-
नाय, यद्वै किञ्चाध्यगीष्टा नामैवैतदित्यादिना नारदोक्तानां सर्वेषां
नामत्वबोधनपूर्वकं नाम्नो ब्रह्मत्वेनोपासनमुपादृश्य यावन्नाम्नो गते
तत्रास्य यथाकामचारो भवतीति तत्फलं शोकातरणायोक्तवान् ।
तदा नारदः केवलं नामोपासनं उक्तफलाभावं तस्य ब्रह्मत्वेनोपासने
तूक्तं फलं, तदपि नामगतिपरिच्छिन्नमिति विमृश्य तेन शोकातरणं
च निश्चित्य ततोऽधिकं जिज्ञासमानोऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति
पप्रच्छ । तत्र नाम्नो वा व भूयोऽस्तीत्युत्तरिते, तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्वित्येवं नारदेन पूर्वस्मात् पूर्वस्माद्भूया भूयो वदेति पृष्टः सनत्कुमारो
घाग्घा नाम्नो भूयसीत्यादिना नामरूपविज्ञापकत्वं वाङ्माहात्म्यमुक्त्वा
घाचो ब्रह्मत्वेनोपासनं तत्फलं च पूर्ववदुवाच । तत्र भूयःपदं न बाहु-
ल्यार्थकं, नापि पुनरर्थकं, किन्त्वाधिक्यार्थकम् । आधिक्यमुत्कर्ष-
स्तदर्थकमिति तत्तन्माहात्म्यकथनादवसीयते । एवं नामवाङ्मनः-
सङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलाऽन्नापस्तेजआकाशस्मराशा उक्ताः । तत्र
नामवाचौ प्रसिद्धौ । मनो मनस्यनव्यापारविशिष्टमन्तःकरणम् ।
मनस्यनव्यापारश्च विवक्षाद्यात्मकः । सङ्कल्पोऽपि कर्त्तव्याकर्त्त-
व्ययोर्विषयसमर्थनरूपस्तादृशान्तःकरणस्यैव वृत्तिविशेषः । चित्तं
चेतयितृत्वं प्राप्तकालानुसन्धानवत्त्वम्, अतीतानागतविषयप्रयोजन-
निरूपणसामर्थ्यञ्च । ध्यानं शास्त्रोक्तदेवतालम्बनो विजातीयानन्त-
रितः प्रत्ययसन्तान एकाग्रतापरपर्यायः । चिरकालस्थायिज्ञानवादे तु
तादृश एक एव प्रत्ययो बोध्यः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयकं विशिष्ट-
ज्ञानम् । बलम् । अन्नभक्षणजनितं मनसो विज्ञेयविभावनसामर्थ्यम् ।
अन्नमापस्तेज आकाशश्च प्रसिद्धाः । स्मरः स्मरणम् । अप्रयत्नश्चि-
त्तव्यापारः । आशा अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा । तृष्णाकामाद्यपरपर्याया ।
एवमेतेषां स्वरूपमुपनिषद्व्याख्यानादवगन्तव्यम् । एतेषामत्र ब्रह्म-
त्वेनोपासनमुक्तमाप्राणस्य त्वाशातो भूयस्त्व माहात्म्यं चोक्त्वा. स
वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादीत्यनेन तद्दर्शना-
दिमताऽतिवादित्वं यद्यप्युक्तं, तथापि तत्र विद्याया अपर्यवसानादग्रे
जन्यप्रायपाठे, आत्मतः प्राण इति श्रावणाच्च श्रोत्रपरत्वेन नाभिप्रे-
तः, किन्त्वासन्यत्वेन । स चोक्तमाहात्म्यवत्त्वादपहतपाप्मत्वाच्चा-
न्येऽय उक्तेऽय उक्कृष्ट इति तेषोऽस्योत्कृष्टवादित्वमेवातिवादित्वं,

न तु परमकाष्ठापन्नोत्कृष्टवादित्वरूपं तदिति सोऽपि ब्रह्मत्वेनोपास्य-
तयैवाभिप्रेतः । तदेतद्भिसन्धाय भाष्ये प्राणाऽपि तथोपास्यमध्वे
गणितः । प्राणान् ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्तेति । श्रुतौ तथाऽनु-
क्तिस्तु नारदस्य मुख्यविद्याग्रहणयोग्यता जाता न वेति परीक्षार्थम् ।
अत एवाग्रे, तं चेद् भ्रूयुरतिवाद्यसीति अतिवाद्यसीति अतिवाद्य-
स्मीति ब्रूयान्नापन्हुवीतित्युक्त्वा, पष तु वा अतिवदति, यः सत्येनाति-
वदतीति प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्तम् । यद्येवं
श्लिष्टप्रयोगऽस्याधिकजिज्ञासोत्पत्स्यते तदा योग्यो, नो चेद्योग्य इ-
त्येतदर्थमेवमुक्त्वा ततो नारदेन प्राणस्य तत्त्वं न प्राणः किं त्वन्यदि-
ति बुद्ध्वा सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति स्वाभिप्राय उक्तस्तत्राति-
वदानीत्यन्तर्भावितसनर्थः । सत्येनातिविवक्षामीत्याशयात् ।

तदा सनत्कुमारः, सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादिना तस्य
सत्यादिजिज्ञासामुत्पाद्य विजिज्ञासितव्यत्वेन सत्यविज्ञानमतिनि-
ष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारणत्वेनोत्तरोत्तराण्युक्तवान् । तत्र सत्यम् ।
अर्थमनतिक्रम्य स्थितं वस्तुस्वरूपम् । विज्ञानं तद्विषयकं विशिष्टज्ञा-
नम् । मतिस्तर्केण तदर्थस्वरूपविचारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः ।
निष्ठा तद्विषयक आदरस्तत्परत्वरूपः । कृतिस्तद्विषयसाधनाकूल इ-
न्द्रियव्यापारः । सुखम् अनुकूलबुद्धिवेद्य आन्तरो धर्म इत्येवं लौ-
किकसमानाकारं तत्स्वरूपं ज्ञातव्यमिति सत्यादिषु कृत्यन्तेषु विशे-
षाकथनादायातीति तथोक्त्वा ततः सुखे विशेष वक्तुं सुखस्वरूप-
जिज्ञासायामाह । यो वै भूमा तत् सुखं नादपे सुखमस्ति भूमैव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति मूम्नो विचार्यत्वमुक्तम् ।
तेन प्राणस्य सत्यवदनादीनां च स एव कारणम् । तत्त्वं चातस्तमे-
व कृत्यादिप्रणाड्या ज्ञात्वा सत्यवदनेऽतिवादित्वं नान्यथेत्यवगत्य
किंस्वरूपां विचार्य इत्याकाङ्क्षायां पप्रच्छ, भूमानं भगवो विजिज्ञास इति
एवं नारदस्य भूमस्वरूपजिज्ञासायामाह, यत्र नान्यत् पश्यति नान्य-
च्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति । इह यच्छब्दगतसप्तम्या अधि-
करणार्थत्वे ब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वेषां तदुपश्लिष्टतया तद्व्याप्य-
तया च सर्वेषां सर्वदान्यज्ञानाभावापत्तेः सप्तम्याः सत्यर्थत्वेऽपि ब्र-
ह्मणः सर्वत्र सत्त्वेन सर्वस्य तथात्वापत्तेश्चात्र कश्चिद्विशेषो वाच्यः ।
तथाच यस्मिन् दृष्टे श्रुते विशाते सति इष्टुः श्रोतुर्विज्ञातुरन्यविषय-

कदर्शनश्रवणविज्ञानाभावो भवति स भूमेति लक्षणकथनेन नित्यनिरवधिसुखरूपं तत्स्वरूपं स्वंतरस्मिन् सुखत्वसुखसाधनत्वज्ञानाभावजननं तत्कार्यं चेति सिद्ध्यति । तेनैव स्वरूपकार्यलक्षणयुक्तं विचार्यमिति फलति ।

तत्र भूमिं दृष्टे श्रुते विज्ञातेऽन्यदर्शनादिकं कुतो न भवति । किञ्चिदेषदर्शने रजतादिकमिवान्यन्न पश्यत्युत कारणे कार्यमिव भूम्यन्यत्सीयतेऽथवा सूर्यतेजोक्षत्रादिकमिव भूमा अन्यत्तिरस्करोतीति शङ्कनयामाह । अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं तन्मर्त्यमित्यन्तेन भानित्यत्वे सति सावाधिसुखरूपत्वे सत्यन्यत्र सुखत्वसुखसाधनत्वज्ञानजनकत्वमल्पसुखत्वमिति सिद्ध्यति । तथाच न पूर्वविकल्पितं किञ्चिद्भवत्यपि तु भूमिं दृष्टे श्रुते विज्ञाते तदानन्दैकतानतयाऽन्यदक्षं न सुखत्वेन सुखसाधनत्वेन च पश्यति, न शृणोति न विजानातीत्यर्थः सम्पद्यते । तत्र ननु यदि भूमोदर्शनश्रवणविज्ञानेष्वन्यतमेनैवं भावस्तदेकतानतारूपस्तर्हि शृण्वतो मम कुतो नास्ति । अथ समुदितैस्तैस्तदा यत्र भूमा स्वरूपं स्वकार्यं च प्रकाशयँस्तिष्ठति तस्यैव भावो नान्यस्येत्याशयस्तदा स आधारो वक्तव्य, इत्याशयेन पृच्छति स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति, उक्तरात्या कमभिव्याप्य स्थित इत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह । स्वमहिम्नीति । स्वविभूतो । अत्रापि को महिमेत्याशङ्कन भविष्यतीति तद्धारणाय स्वयमेवाह । यदि वा न महिम्नीति गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति । तथाचैतेषु तत्प्रतिष्ठाया अदर्शनात्कथमेतदिति शङ्कनं माकृथाः । तत्र हेतुमाह । नाहमेवं ब्रवीमीति । एतादृशे महिम्नि प्रतिष्ठित इत्यहं न ब्रवीमि । तर्हि कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यत आह । ब्रवीमीति ह होवाच अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति । अत्र इति ह होवाचेति श्रुतिवाक्यम् । शेषं सनत्कुमारस्य । तथाच गोअश्वादिभ्योऽन्यो महिमा तस्मिन् प्रतिष्ठित इति तथाच लौकिकमहिमभिन्नः स्वे आत्मीये वृत्त भक्ते योऽथवा स्वाभिन्नो यो महिमा तस्मिन्नुक्तरात्या स्थित इत्यर्थः । अतस्तेनापि प्रकारेण विचार्य इत्यर्थतः सिद्ध्यति ।

तर्हि स कीदृग् येन तत्रैव प्रतिष्ठित इत्याकाङ्गायां तं विवृणोति । स एषाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स

स्वाधिकारमुक्त्वाह नात्मविच्छरुतः ह्येवमेव भगवद्दशेभ्यस्तरति
शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचिमि तं मां भगवाञ्छोकस्य
पारं तारयत्विति नारदेनोक्तः सनत्कुमारः पूर्वस्मात्पूर्वस्माद् भूयो
वदेति पृष्टो, भूयः पदमधिकार्थकं, नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यान-
विज्ञानबलाद्भापस्तेजआकाशस्मराऽऽशाप्राणान् ब्रह्मत्वेनोपासना-
विषयत्वेनोक्त्वा प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्त्वा
विजिज्ञासितव्यत्वेन सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिमुखानि पूर्वपूर्व-
कारणत्वेनोत्तरोत्तराप्युक्त्वा सुखस्वरूपजिज्ञासायामाह, यो वै
भूमा तत्सुखमिति । भूम्नः स्वरूपजिज्ञासायामाह । यत्र नान्यत्

दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमित्यारभ्याग्रेऽहंकारादेशं तत्
आत्मादेशं च पूर्ववद् आत्मैवेदं सर्वमितीत्यन्तम् । तथाच यस्य पूर्वं
स एवाधस्तादित्याद्युक्तरीत्या सर्वदिक्षु भूमभानं सर्वं परिहृश्यमानं
भूमेति च भानम् । अथ तदनन्तरम्, अत एतस्मान्ज्ञानाद्धेतोरहङ्कुगरा-
देश एव पूर्ववद्भूमा भिन्नस्वभानम् । अथ तदनन्तरम् । अतस्ताह-
शभानाद्धेतोरात्मादेश एव पूर्ववद्भूमा भिन्नात्मभानमिति । एवं
प्रकारकभानवान् यः स पुरुषस्तत्र योमहिमा तस्मिन् भूमा प्रतिष्ठित
इत्यर्थः सिध्यति । तस्य तत्र प्रतिष्ठितत्वे गमकमाह । स वा एष एवं
पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्मानन्दः स
स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति । तथाचोक्त-
प्रकारकदर्शनमननविज्ञानवानुक्तप्रकारकरस्यादिमान् भवतीत्येते ध-
र्मास्तत्र भूमप्रतिष्ठागमका इत्येतैर्लक्षणैर्भूममहिमाधारः पुमान् ज्ञात-
व्य इत्यर्थः । एतच्च महिमस्वरूपमग्रे अनुबन्धादिसूत्रभाष्ये स्फुटी-
भविष्यति । एवं तत्स्वरूपं निष्कृष्य ताहशस्य शोकतीर्णत्वं पूर्वपृ-
ष्टोत्तरत्वेनाह । स स्वराडित्यादिना । सः भूमात्मरत्यादिमान् स्व-
स्मिन्नेव राजते स्वस्मिन् भूमानं रञ्जयति वा तस्य नामाद्याशप्रा-
णपर्यन्तलोकेषु कामचारः स्वातन्त्र्यं भवतीति सर्वप्राप्त्या शोकपा-
रतीर्णो भवतीत्यर्थः । एवमेतं परिचाययित्वा तेनैव शोकतरणाद् इत-
रोपायवतो निन्दति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षयलो-

पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति । एतेन सर्वा-
त्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवति । तत्र विरहभावेऽतिविगाढभावेन स-
र्वत्र तदेव स्फुरतीति, स एवाधस्तादित्यादिनोक्त्वा कदाचित् स्व-
स्मिन्नेव भगवत्स्वरूपस्फूर्तिरपि भवतीत्यथाहङ्कारादेश इत्यादिना ता-
मुक्तवैतेषां व्यभिचारिभावत्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनः सर्वत्र भ-

का भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवतीति । रञ्जयतीति
राजा । अन्यो रञ्जयिता येषां तेऽन्यराजानः । तथाच ये इतोऽन्यथा
विदुरन्यासक्तास्ते तथेति सन्दर्भार्थः । एतस्य तात्पर्यं स्फुटीकर्तुं
गृह्णन्ति । * एतेनेत्यादि * । एतेन भूमनः कार्यलक्षणवाक्येन यदु-
द्धवं प्रति सर्वात्मभावस्वरूपं स्वस्मिन् विगाढभावात्मकं भगवतो-
क्तं तदेवोक्तमित्यर्थः । कथमित्याकाङ्क्षायामेतदग्रिमोक्तकार्यान्वथानु-
पपत्त्याऽर्थादुक्तं भवतीति वक्तुमेतद्विभजन्ते । * तत्रेत्यादि * ।
अयमर्थः । अत्र व्याख्यातरीत्या यो भूममहिमाधाररूपः पुमान् परि-
चायितस्तस्य या स्फूर्तिः सा नाखण्डब्रह्मज्ञानरूपा, तत् केन कं पश्ये-
दित्यादिवत्तदाकाराभावात् । किन्तु सखण्डतद्रूपा । षण्णां दिशां
परिदृश्यमानस्य सर्वस्य चानुवादपूर्वकं तत्स्फूर्तिकथनात् । सापि
न वामदेवादिस्फूर्तिवन्मनुरभवमहं सूर्यश्चेत्यादिसर्वत्राहंग्रहरूपा ।
अहंकारादेशोत्तरं पुनरात्मादेशकथनेन तस्या व्यभिचारबोधनात् ।
अतः सा द्विविधाया अपि ज्ञानिस्फूर्तिर्विलक्षणेति तद्व्यानपि तेऽयो
विलक्षणः । स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिवदस्य कामानाम-
नुक्तत्वाद्ग्रहराद्युपासकेऽपि विलक्षणः । मर्त्यसुखानभीप्सुत्वालो-
कतोऽपि विलक्षणः । किन्तु सत्यवदनादिकारणभूतकृत्यादिजनक-
सुखलाभवत्त्वस्य भूमप्रतिष्ठाप्रश्नोत्तराऽयां तन्महिमाधारत्वेनोक्त-
त्वात् । पूर्वं भूमलाभवानुक्तत्वेन दृष्टश्रुतविज्ञातभगवत्कः परमभ-
क्तसत्र ततोऽन्यदर्शनादिराहित्यस्योक्तत्वाद्द्विरहभावे प्रपञ्चविस्मार-
कपरमासक्तिरूपो योऽतिविगाढभावस्तेन सर्वत्र तदेव आसक्तिवि-
षयं भगवत्स्वरूपमेव सर्वत्र स्फुरतीति स एवाधस्तादित्यादिनो-
क्त्वा, एतेषां विरहभावकृततत्तत्स्फूर्तिरूपाणां ज्ञानानां व्यभिचा-
रिभावत्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनरहङ्कारादेशात्, पूर्वं निरूपित-

गवत्स्फूर्तिमाहाथात आत्मादेश इत्यादिना । ततः संयोगभावे सति पूर्वभावेन सर्वोपमर्हिना स्वभाणादिसर्वतिरोधानेनाऽग्निमलीलाऽनुपयोगित्वं न शङ्कनीयम् । यतो भगवत एव सर्वसम्पत्तिरित्याशयेन तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत इत्युपक्रम्यात्मन एवेदं सर्वमित्युक्तवान् । ततः श्लोकैस्तद्भावस्वरूपमुक्त्वैतस्यमूलकारणमाह, आहार-

स्यावृत्त्या सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिमाहाथात आत्मादेश इत्यादिना ।

विधात्रयसमाप्तौ च, स वा एष एवं पश्यन्नित्यादिकथयति । तत्र, स इत्यनेन पूर्वोक्तं परामृश्य, एष इत्यनेन सहिमानं निगमयति । तत्रायमर्थः । पूर्वं विधात्रयस्योक्तत्वात्तासां प्रत्येकमहिमरूपत्वे, स वा एष इत्यत्र बहुवचनापत्तिः । समुदितस्य तथात्वे पूर्वविधापरामृष्टस्य भूमनोऽपि महिमत्वापत्तिरतस्तदुभयमत्र नाभिप्रेतम् । किन्त्वेवं पश्यन्नित्यादिनोक्तासु दर्शनादिक्रियासु पूर्वोक्तविधात्रयं कर्मत्वेनैवाभिप्रेत्यैवं पदेन परामृशति ततश्चाग्रे फलं वदति । तेन कर्मफलार्थत्वादिति न्यायात्तादृशफलजनकं यद्विधात्रयकर्मकं ज्ञानं तदत्र महिमत्वेन फलति । तथाचात्राग्रे आत्मरत्यादिपदै रतिक्रीडामिथुनानन्दानां रसरूपं भगवन्तं भजत एष धर्माणामुक्तत्वाद्दृष्टभ्रुतविज्ञातभगवत्को, रसस्य संयोगविप्रयोगाभ्यां द्विधानुभवविषयत्वाद्धिरहभावेऽतिविगाढभावेनोक्तरीत्या सर्वत्र तत्स्फूर्तिमान् भक्तो भूममहिमाधारत्वेन सिद्ध इति तस्य या स्फूर्तिं सोक्तरीतिकसर्वात्मभावव्यभिचारिभावरूपैव, नान्यविधेति तेन भगवति विगाढभावरूपं तत्स्वरूपमेवात्रोक्तं भवतीत्यर्थः ।

एतदेव फलतोऽपि निगमयितुं, तस्य ह वा एतस्येत्यादेर्ग्रन्थस्य तात्पर्यमाहुः । * तत इत्यादि * तथाच विरहभावानन्तरं संयोगभावे असति पूर्वभावेन विरहात्मकेन तथेति वृथैवेदं सर्वमिति शङ्कानिरासाय तस्य वा एतस्येत्यादिना भगवत एव सकाशात् सर्वस्थितिमुक्तवानतो विरहेण सर्वोपमर्दाभावाह्नीलोपयोगसिद्धिरिति साप्रपि तादृशभक्ततद्भावयोर्गमिकेत्यर्थः । एतदेव संग्रहग्रन्थतात्पर्यकथनेन हठीकुर्वन्ति । ततः श्लोकैरित्यादि । श्लोकास्तु—न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नांत दुःखताम् । सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्व-

शुद्धाविसादिना । प्राणपोषको आहारस्तस्य सदोषत्वे तु न किञ्चित्

प्राप्नोति सर्वश इति । स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः । शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विश्रुतिः । आहाराशुद्धौ सस्वशुद्धिः सस्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्ष इति । अर्थस्तु-पश्यः उक्तविधया भूमदर्शनवान् मृत्युरोगौ न, दुःखभावं च न पश्यति । उतेति पादपुरणे । अथवा पक्षान्तरे । दुःखसत्तामेव न पश्यति, का घाता मृत्युरोगयोः । तत्र हेतुमाह । हि यतो हेतोः सर्वं भूमात्मकं पश्यो भूमद्रष्टा पश्यति । तेन दुःखादिकं न पश्यतीति तस्य फलमाह । सर्वशः सर्वेण सर्वमाप्नोतीति न तस्य पुनः शोकः । प्राप्तौ प्रकारमाह । स एकधेत्यादि । अनेन आत्मत आविर्भावतिरोभाषाविति यत्पूर्वमुक्तं तस्य प्रकार आविर्भावप्रकारोक्तिद्वारा विवृतः । स भूमैव उक्तप्रकारैः प्रकटो भवन् पश्यस्य सर्वं प्रापयतीति । अथवा पश्य एव भगवतः सकाशात्तदनुभवार्थं तथा तथा प्रकटीभवतीति बोध्यः । मध्ये, द्विधा चतुर्धा षोढा अष्टधा दशधेत्यादिप्रकारत्यागस्तु तिरोभावप्रकारबोधनार्थः । विशेषतस्तु तादृशाधिकाराभाषान्न विवेचितुं शक्य इति नोच्यते । तेन विरहसामयिकदशैव बोध्यत इति हृदयम् । एवमग्रेऽपि भगवत्कृपया बोद्धव्यम् । एतस्य सर्वस्य मूलकारणमाहारशुद्धिः । सा च, 'त्वयोपभुक्तस्त्रगन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमही'तिप्रकारेण भगवत्प्रसादेन भवन्ती सत्त्वं शोधयति । तच्छुद्धौ सत्यां ध्रुवा पूर्वावस्थास्मृतिः । तस्याः प्रतिलम्भे अविद्याकामकृतानां सर्वासां ग्रन्थीनां प्रकृष्टो ज्ञानितोऽप्यधिको विमोक्ष इति ज्ञेयः । अतः परं भ्रुतिरेतस्य ज्ञानस्य यस्मैकस्मैचिद्देयत्वायाह । तस्मै मृदितकषापाय तमसस्परं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इति । तथा सोऽपि दर्शयति, न तु वातुं शक्नोति एतस्य भगवत्परमकृपाप्राप्यत्वात् । तर्हि कथनमपि कुत इत्याकाङ्क्षायां सनत्कुमारस्य कृपालुत्वमाह । तं स्कन्द इत्याचक्षत इति । योऽसौ वरदानेन शिवस्य पुत्रोऽपि जातस्तेन तथेत्यर्थः । द्विरुक्तिः समाप्यर्था । तदेतत् सर्वं हृदिकृत्य आहुः ।

सिद्धयति । एवं सति भगवदतिरिक्तस्य स्वतो निर्दोषत्वाभा-
वाद्भगवानेव चेत्प्राणपोषको भवेत्तदा सर्वं सम्पद्यते । स च स-
र्वात्मभावे सत्येव भवति । स च तथा तद्दरणं विना न भवति ।
तच्चोक्तकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावस्तस्यैव भूयस्त्वात्
सर्वतोऽधिकत्वात्तद्दरणमेव सर्वतः कालादेर्बलीय इत्यर्थः । य-
ल्लिङ्गमेव सर्वतोऽधिकं तस्य तथात्वे किं वाच्यमिति कैमुतिक-
न्यायोऽपि सूचितः । ज्ञानमार्गीयज्ञानेन प्रतिबन्धशङ्कायामाह ।
तदपीति । उक्तमिति शेषः । अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मन इति सूत्रे-
ण । तच्चोपपादितमस्माभिः ॥ ४४ ॥

पूर्वाधिकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥

* एवं सतीत्यादि * एवं श्रुतितात्पर्यमुक्त्वा सूत्रं व्याकर्तुमाहुः ।
* स चेत्यादि * स भगवाँश्च प्राणपोषकः सर्वात्मभावे सत्येव भ-
वति । स सर्वात्मभावश्च तथा अत्यनुग्रहेण तस्य जीवस्य धरणं
विना न भवति । तद् वरणं च भगवत्कृतप्राणपोषणानुमितसर्वात्म-
भावरूपकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावः सर्वतोऽधिक इति
तस्य वरणमेव कालादिभ्यो बलिष्ठम् । अतः कालादिरूपप्रतिबन्ध-
कसद्भावेऽपि तत्कार्यं भवत्येवेत्यर्थः । एवमत्र प्रदानवत्सूत्रोक्तसर्वा-
त्मभावस्वरूपं सफलं श्रुत्या विवेचितं बोध्यम् । हिशब्दसूचितमर्थ-
माहुः । * यल्लिङ्गेत्यादि * । * सूचित इति * निश्चयार्थकहिशब्द-
प्रयोगेण सूचितः । सूत्रशेषमधतारयन्ति । * ज्ञानमार्गीयेत्यादि *
आत्मादेशे आत्मैवेदं सर्वमिति सर्वस्यात्मत्वेन भानं श्रावितम् । त-
था सति स्वात्मन्यपि तदभेदो भास्यत्येव । भाते च तस्मिन् विरह-
भावप्रतिबन्धावुक्तरूपः सर्वात्मभावो ज्ञानमार्गीयज्ञानप्रतिबन्धो नो-
द्देयतीति शङ्कानयामाहेत्यर्थः । समाधि व्याकुर्वन्ति * अन्तरेत्यादि *
पूर्वं भजनानन्दरूपफलदित्सायां सत्यां हि भगवता विरहभावः स-
म्पाद्यत इति तत्प्रतिबन्धकं न क्रियत इति तस्मिन्प्रधिकरण एवोप-
पादितमिति सा शङ्कन तदनुसन्धानेनैव निवार्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पूर्वाधिकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ पूर्वोक्तमर्थे

तत्राह । नात्र वरणलिङ्गभूयस्त्वं निरूप्यते, किन्त्वात्मज्ञान-
प्रकारविशेष एव । तथाहि । पूर्वप्रपाठक आत्मना सहाभेदः सर्वस्य
निरूपितः श्वेतकेतूपाख्यानेन । अमिग्रे च, सोऽहं भगवो मन्त्र-
विदेवास्मि नाऽत्मविदिखादिना नारदस्यात्मजिज्ञासैवोक्ता । एवं
सत्युत्तरमपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हत्यत आत्मप्रकरणत्वादुभयोः
प्रपाठकयोः पूर्वस्मिन् यदभेद उक्तस्तस्यैव स्वरूपमात्मन एवेदं
सर्वमिखन्तेनोक्तमिति पूर्वोक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणात्माभेद एव
सर्वस्योक्तः । तदेवाह । पूर्वस्य पूर्वप्रपाठकोक्तात्माभेदज्ञानस्य विकल्पः
प्रकारभेद एवाऽग्रेऽपि निरूप्यते । तत्रोपपत्तिमाह । प्रकरणादि-
ति । एतत्तूपपादितम् । अत्र सिद्धान्तिसम्मतं दृष्टान्तमाह । तद्-
हृदयसंवादार्थम् । क्रियामानसवादिति । यथा पूजनप्रकरणे बाह्य
तत्क्रियारूपमुच्यते, आन्तरं तु मनोव्यापाररूपमुच्यते । न ह्येताव-
ताऽन्यतरस्य तद्भिन्नत्वं वक्तुं शक्यम् । प्रकरणभेदात्तथाहापी-
त्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

नामरूपात्मकं हि जगत्, तत् पूर्वं सर्वशब्देनानुद्य तस्मिन्

हृदीकर्तुं सूत्रद्वयेनाशङ्कते इत्याशयेनावतारयन्ति । * तत्राहेत्यादि*
* उक्त इत्यन्तम् * । * तत्राहेति * उक्तेऽर्थे पूर्वपक्षी चोदयति ।
* निरूपित इति * ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति महावाक्ये निरूपितः ।
* उत्तरमिति * सनत्कुमारोक्तं प्रत्युत्तरम् । व्याकुर्वन्ति । * तदे-
वाहेत्यादि * अग्रेऽपीति । नवमेऽस्मिन् प्रपाठके । * उपपादितमि-
ति * अवतारणग्रन्थ उपपादितम् । * बाह्यं तदिति * बाह्यं पूजन-
म् । * तद्भिन्नत्वमिति * पूजनभिन्नत्वम् ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ व्याकुर्वन्ति । * नामेत्यादि * नामरूपात्मकं
हि जगत्, तत्, पूर्वं पूर्वस्मिन् प्रपाठके, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति

ब्रह्माभेदो निरूपितोऽग्रे तु ऋगादिविद्या अनूद्य नामात्मकब्रह्मत्वं तत्रातिदिश्यते । नामैवैतन्नामोपास्वेति । इतोऽपि हेतोर्ज्ञानप्रकार-भेद एवाग्रे निरूप्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्द्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । यदुक्तं सनत्कुमारनारदसं-वाद आत्मज्ञानप्रकारविशेष एव निरूप्यत इति तन्न, किन्तु विद्यैव निरूप्यत इति । अत्रेदमाकूतम् । नायमात्मेति श्रुतिरितरसाधन-निषेधपूर्वकं वरणस्य साधनत्वमुक्त्वा वृतलभ्यत्वे हेतुत्वं वदन् वरण-

सर्वपदेनानूद्य तस्मिन् ब्रह्माभेद एतदात्म्यपदेन निरूपितः । अग्रे अ-स्मिन् प्रपाठके तु, यद्वै किञ्चाध्यगीष्ठा इत्यादिना नारदोक्ता ऋगा-दिविद्या अनूद्य नामात्मकब्रह्मत्वं तत्रातिदिश्यते । तथैव मनःप्रभृ-तिरूपात्मकं जगत्तत्तच्छब्देनानूद्य तत्तदात्मकब्रह्मत्वं तत्रादिश्यते । अतो यथा कौण्डपायिनां सत्रे मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रनाम्ना प्रकृताग्निहोत्रधर्मास्तत्रादिश्यन्ते तथात्र, नामोपास्वेति स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिवाक्यैर्नामादीञ्जगद्रूपाननूद्य नामादिशब्दैस्तत्त-दात्मकब्रह्मत्वं तेष्वितिदिश्यत इत्यतिदेशादपि हेतोर्ज्ञानप्रकारविशेष एवाग्रेऽस्मिन् प्रपाठके निरूप्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्द्धारणात् ॥ उक्तं पूर्वपक्षं सूत्रव्याख्यानैर्न निर-स्यन्ति । * तुशब्द इत्यादि * ननु विद्याशब्दो ज्ञानसामान्ये प्रसि-द्धः । सर्वात्मभावस्वरूपे ज्ञानविशेषे कथं नियम्यत इत्याकाङ्क्षायां तदुपपादनाय वरणादिश्रुत्येकवाक्यतया प्रकृतश्रुतितात्पर्यं वक्तुं पूर्वं वरणश्रुतिं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * अस्याम् उक्तायां श्रुतौ वर-णश्रुत्यधिरूढं तात्पर्यं तस्माद्वरणश्रुत्यर्थं उच्यत इत्यर्थः । वरणश्रु-तिस्तु—नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । य-मेवैष वृणुत तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति मुण्डके कठवल्ल्यां चास्ति । विवृणुत इति पाठान्तरं चास्ति । * उक्त्वेति*

विषयमप्याह । तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति । तस्य वृत्-
स्यात्मन एष भगवानात्माऽत एव तत्तनूरूपः स जीवात्मा । त-
द्वरणस्यावश्यकत्वज्ञापनाय स्वामिति । सर्वो हि स्वकीयां तनु-
मात्मीयत्वेनात्मत्वेन च वृणुते । तद्विशिष्ट एव भोगान् भुङ्क्ते ।

— — — —

पादत्रयेणोक्त्वा । * अत एवेति * भगवतो वृतात्मत्वादेव । तथाच
तस्यैष आत्मा सन्नर्थात्तं स्वां तनुं वृणुत इत्यन्वयः । ननु माध्यन्दि-
नानामन्तर्यामिब्राह्मणे यस्यात्मा शरीरमिति सामान्यत आत्ममात्रस्य
ब्रह्मशरीरत्वश्रावणात् कथं वृत्तस्यैव तत्तनूरूपत्वमित्याकाङ्क्षायामा-
हुः । * तद्वरणस्येत्यादि * तथाच यद्यपि तत्र सामान्यत आत्म-
मात्रस्य शरीरत्वं श्रावितं, तथापि य आत्मानमन्तरो यमयतीति नि-
यन्तव्यत्वायैव साधारण्येनैव श्रावितं, न तु स्वकीयत्वकथनपूर्वक-
म् । अतः सर्वेषु शरीरत्वे साधारणेऽपि यं स्वीयत्वंनालोचितवाँस्त-
मेव वृणुत इत्यर्थः । विवृणुते इति पाठेऽपि विशेषेण वृणुत इत्यर्थः ।
ननु विवरणपदस्य प्रकाशनार्थकत्वाद्विवृणुत इति पाठेऽयमर्थो न
लप्स्यते, किन्तु ये वृणुते तस्य स्वां तनुं प्रकाशयतीत्येवार्थो लप्स्यत
इति चेन्मैवम् । तस्मिन्नपि पक्षे तनुविवरणलिङ्गेनोक्तस्यार्थस्य ला-
भात् । तथाहि । सर्वेषां जीवानां तौल्येऽप्यत्र ये वृणुत इति विशे-
पकथनाद्वरणायै कश्चिद्विशेषो विवश्रितः । सोऽपि न जीवे साधार-
णशास्त्रीयसाधनजन्मा । पूर्वाद्धोसङ्गत्यापत्तेः । नापि साधनाभाव-
जन्मा । पामरपशुकीटमात्रेषु नदापत्तेः । साधनशास्त्रवैयर्थ्यापत्ते-
श्च । अतोऽन्यथानुपपत्त्या भगवद्दालोचनजन्मैव वाच्यः । सोऽपि, न
ज्ञानिभक्तसाधारणः । भावभेदानुपपत्तेः । स्वं विवृणुत इत्येतावतैव
च्चारितार्थ्येन तनुपदवैयर्थ्यापत्तेश्च । अतस्तनुपदानुरोधात् साका-
रस्यैव प्रकाशो वक्तव्यः । स तु प्रायो भक्तानामेवेति वरणविषयतया
सुखंनैव भक्तो लप्स्यते । यत्तु केचिदस्मिन् मन्त्रे, यमेव परमात्मान-
मेव विद्वान् वृणुते प्राप्नुमिच्छति तेन वरणेन एष परमात्मा लभ्यो,
नान्येन साधनान्तरेण । नित्योपलब्धस्वभावत्वात् । कीदृशोऽसाधा-
त्मलाभ इति, उच्यते । तस्य एष आत्माऽविद्यासङ्घ्नः स्वां परां

अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्स्वपि ब्रह्मविदाप्रोति परमिति सामान्यतो ब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वाग्निमर्चा विशेषतोऽवदत् । सखं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तम् । एतद् यथा तथाऽऽनन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः ।

तनुमात्मा तत्त्वस्वरूपं प्रकाशयति । प्रकाशे घटादिरिव विद्यायां सत्यामाविर्भवतीति मुण्डके व्याचक्रुः । यदपि काठके, यमेव स्वमात्मानमेष साधको वृणुते प्रार्थयते तेनैवात्मना वरित्रा स्वयमात्मा लभ्यः ज्ञायते इत्येतद् । निष्कामश्चात्मानमेव प्रार्थयते । आत्मनैवात्मलाभ इत्यर्थः । कथं लभ्यत इति । उच्यते । तस्यात्मकामस्यैव आत्मा विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं तनुं स्वां स्वकीयाम् । स्वं याथार्थ्यमित्यर्थ इति । तत्रापि तनुपदवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वाद् वरणीयवरित्रोरभेदाङ्गीकाराच्च व्याख्येयविरोधः स्फुट एव । किञ्च । गीतायाम् । एवं सततयुक्ता य इत्यर्जुनप्रश्ने भगवता, मय्यावेश्य मनो ये मामित्युत्तरेण, चतुर्विधा भजन्ते मामिति भजनमुपक्रम्यैव, ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति ज्ञानिभक्तस्यैवात्मकत्वकथनेन, तपस्विभ्योऽधिको योगीति सन्दर्भे शुष्कज्ञान्यपेक्षया योगिन उत्कर्षमुक्त्वा, श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो तम इति भक्तोत्कर्षकथने चास्मदुक्तार्थस्यैवोपोद्धलनाच्च तदसङ्गतम् । अतो विवरणपदस्य प्रकाशनार्थकत्वपक्षेऽपि तनुप्रकाशलङ्घने भक्तस्यैव वरणाविषयत्वं निश्चीयत इति तेष्वेव स्वीयत्वं सिद्धयतीति पूर्वोक्तप्रकारे न कश्चिद्दोष इति हृदिकृत्योक्तार्थदाढर्चाय श्रुत्यन्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाच यदि लाभपदार्थः प्रकाशनरूपः श्रुत्यभिधेतः स्यात्तदाऽस्यामृचि प्राप्तिपदार्थः कामभोगरूपो नाच्येत । अतो न पूर्वोक्तोऽर्थे विप्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । एतच्छ्रुतावपि विप्रतिपत्तिश्चेत्तदा पूर्वग्रन्थमवलोक्य स निरसनीयेत्याशयेन आहुः । * एतदित्यादि * । आनन्दमयाधिकरणे अक्षरादुत्तमस्य रसरूपस्यैव परशब्दार्थत्वेन निर्णीतत्वात् परमव्योमत्वेन चाक्षरस्य तद्भाभ्नो निर्णीतत्वाद्भरणै-

च तत्प्राप्तेरपि विचारितत्वात्तथेत्यर्थः । ननु वरणश्रुतिः काठके अ-
 न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्, अन्यत्र भूताच्च भ-
 व्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्भवेति प्रश्ने, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्या-
 दिना, एतद्देवाक्षरं ब्रह्मेति प्रकृत्य पठिता । मुण्डकेऽपि, अथ परा
 यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तददृश्यमग्राह्यमित्यक्षरमेवोपक्रम्य पठि-
 ता । एवं सति पुरुषोत्तमप्रसङ्गस्य कुत्राप्यदर्शनात् । कथमत्रैवं भ-
 गवत्परत्वेन व्याख्यायत इति चेत् । अनवधाय घदसि । काठके
 सर्ववेदवेद्यत्वं परस्यैवोच्यते । तच्च वाच्यवाचकाभेदविवक्षया प्र-
 णवे घक्तुमक्षरपदेन प्रणवं परामृष्य तत्र ब्रह्मत्वमुपासनासाधन-
 त्वाय विधीयते मन्त्रद्वयेन । ततो, न जायते, न म्रियते वेति मन्त्रद्व-
 येनोपासकस्वरूपमुक्त्वा, अणोरणीयान् महतो महीयानित्यादिमन्त्र-
 द्वयेण तस्य परस्यात्मनो विरुद्धधर्माश्रयत्वादिकमुक्त्वा, तस्य ज्ञानं
 कथमित्याकाङ्क्षायां, नायमात्मेति पठ्यते। अतो न तद्वन्धः । मुण्डकेऽपि
 प्रथमे मुण्डके यत्तददृश्यमग्राह्यमित्यादिना सर्वस्वरूपत्वेनाक्षरं प्र-
 स्तुतं, द्वितीयेऽपि, यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गा इति मन्त्रेण
 तस्मात् सजातीयसृष्टिमुक्त्वा, दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो
 ह्यजः।अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः पर इति मन्त्रे पूर्वोक्ताद-
 क्षरात् परतः परोऽतिरिक्त उक्तः । तृतीयेऽपि, द्वा सुपर्णेत्यनेनान्तर्या-
 मितया तमेव परामृष्य ततो जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्यादिना
 तद्दर्शनफलमुक्त्वा, ततो ज्ञानप्रसादेनेत्यनेन निष्कलध्यानात्तद्दर्शनमु-
 क्त्वा ततो ज्ञानप्रसादेऽपि न स्वसामर्थ्येन पश्यति किन्तु तत्समार्थ्येनै-
 वेत्याशयेन नायमात्मेत्यादिकं पठ्यते । तेनोभयत्रापि पुरुषोत्तम एव
 प्रकृत इत्यनवद्यम् । एतदेव गीतायामुपबृंहितम् । द्वाविमौ पुरुषौ
 लोक इत्यारभ्य, प्रथितः पुरुषोत्तम इत्यन्तेन । ननु तथापि शास्त्रा-
 न्तरस्थस्य वाक्यस्य कथमेतच्छेषत्वमिति चेत् । ऐकार्थ्यादिति श्रुतः
 हानौ तूपायनेति सूत्रे, कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानदृष्टान्तेषु भाल्लविनां
 कुशा वानस्पत्या स्थिता मापातेति निगमस्थवाक्यशेषत्वमौदुम्बर्यः
 कुशा इति शाठ्यायनिवाक्ये सर्वैर्भाष्यकारैराहतम् । जैमिनिना च
 बाधलक्षणे । अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याच्यत्वाद् विकल्पस्य वि-
 धीनामेकदेशः स्यादिति सूत्रे । नानुयाजेष्विति वाक्यस्य, आश्राव-
 याऽस्तु भौषड् यज ये यजामहे षषडितिदूरस्थवाक्यशेषत्वमाहृतम् ।

किञ्च पुरुषोत्तमलाभे हेतुभूतं तु भक्तिमार्गे यद्भरणं स्वीयत्वेनाङ्गी-
काररूपं तदेव, न त्वन्यादृशमपीति ज्ञापनायाग्रे वदति, नायमात्मा
बलहीनेन लभ्य इति । बलकार्यं हि मभुवशीकरणम् । तच्च,
अहं भक्तपराधीनः, वशे कुर्वन्ति मां भवत्येत्यादिवाक्यैर्भवस्यैवेति
बलशब्देन भक्तिरुच्यते । अन्यथा पूर्ववाक्य एवेतरनिषेधस्य कृ-

तस्मान्नात्र शङ्कालेशः ॥ ननु तथापि तेषु तेषु भक्तेषु वरणमपि त-
त्तदनु रूपमनेकविधमिति रसमार्गीयमेवात्र कथं प्रहीतुं शक्यत इ-
त्याकाङ्क्षायामाहुः * किञ्चेत्यादि * तथाग्रिमश्रुत्या तथाभ्रयणीयमित्य-
र्थः । श्रुतिस्तु मुण्डके, नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-
पसो घाप्यलिङ्गादिति । ननु श्रुतौ बलशब्दो घत्तंते, न तु भक्तिशब्द
इति कथं तेन तन्निश्चय इत्याकाङ्क्षायां बलशब्देन तत्प्राप्तिमुपपा-
दयन्ति । * बलकार्यमित्यादि * । नच बलशब्दस्य शरीरसामर्थ्ये
प्रयोगदर्शनाद्भक्तौ तस्य लाक्षणिकत्वं स्यादिति शङ्क्यम् । वशीका-
रके यस्य कस्यापि सामर्थ्ये तत्प्रयोगदर्शनात् । तृतीयस्कन्धे कपि-
लवाक्यं 'बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमथ्या जयिनो दिशाम् । या
करोति पदाक्रान्तान् ऋविजृम्भेण केवलमि' ति ऋविजृम्भसाम-
र्थ्येऽपि तत्प्रयोगात् । अतः कार्यादिशब्दघत्सापेक्षवृत्तिकत्वात्
सामर्थ्यरूपत्वमादाय तथा प्रयोग इति न लाक्षणिकत्वगन्धोऽपि ।
नचैते वाक्ये गुणावतारस्य विष्णोर्न तु भगवत इति कथमेता-
भ्यां भक्तौ पुरुषोत्तमवशीकारकत्वसिद्धिरिति शङ्क्यम् । एकादश-
स्कन्धीयचतुर्दशाध्याये 'न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उच्चा-
व । न स्त्राध्यायस्तपस्यागो यथा भक्तिर्मर्माजितेति' भगवद्वाक्येऽपि
साधयतिना स्ववशीकारस्यैव बोधनादस्यैवार्थस्य सिद्धेः । तद्वा-
क्योपन्यासस्तु स्फुटार्थत्वाद् गुणावतारेऽपि मूलधर्मसमानधर्मता-
बोधनार्थत्वाज्ज्ञेयः । ननु तथाप्यत्र भक्तिरूपमेव बलं विवक्षितं, न
इतरद् आत्मनिष्ठाजनितवीर्यादिरूपमित्यत्र किं गमकमित्यत आहुः ।
अन्यथेत्यादि * तथाच पूर्ववाक्योक्तनिषेधेनैव साधनजमितबलस्या-
भावे प्राप्तेऽपि, यः पुनर्बलाभावनिषेधस्तदन्यथानुपपत्तिरेवात्र भक्ते-

तत्वात् पुनर्बलाभावनिषेधं न कुर्यात् । वरणमात्रस्य हेतुत्वमुक्त्वा बलस्य तथात्वं च न वदेत् । एतादृशस्य हृदि भगवत्प्राकट्यं भवतीत्याह । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धामेति । अस्यार्थस्त्वेष आत्माऽऽत्मनोऽप्यात्मा पुरुषोत्तमो, ब्रह्म अक्षरब्रह्मात्मकं धाम विशते इति धामपदं पुरुषोत्तमस्याक्षरं ब्रह्म सहजं स्थानमिति ज्ञापनार्थमुक्तमन्यथा न वदेत् । तेन तद्दृष्टदये स्वस्थानमाविर्भावयित्वा स्वयं तत्र प्रकटीभवतीति ज्ञाप्यते । प्रकृते श्वेतकेतुपाख्याने परोक्षवादेन ब्रह्माभेदबोधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते । अग्रे तु न ह्येतावतैवाधिष्ठाना-

र्विवक्षितत्वगामिकेत्यर्थः । ननु पूर्ववाक्ये प्रवचनादीनां त्रयाणामेव निषेधो, नेतरेषामिति तत्प्राप्त्यर्थमत्र बलाभावनिषेधात् तदनुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तन्निवारणाय हेत्वन्तरमाहुः । * वरणेत्यादि * तथाच तत्रोत्तरार्द्धे एवकारेण वरणस्यैवात्मलाभहेतुतानिश्चयनात् पूर्वार्द्धोक्तानां प्रवचनादीनां जीवकृतयावत्साधनोपलक्षकत्वे सिद्धे बलाभावानुपपत्तितादवस्थेऽस्मिन् बलाभावनिषेधमुखेन बलहेतुताबोधनात्तदूबलं लौकिकमायादिकबलाभ्यामतिरिक्तं भगवदनुग्रहजन्यं पुष्टिमार्गीयमेव ग्राह्यम् । तच्चोक्तरीत्या भक्तिरूपमेवेत्यतः सैवात्र शृण्वते। बलपदस्य सामर्थ्यसामान्ये शक्तत्वेऽप्युक्तयुक्त्या तद्विशेष एवपर्यवसानादित्यर्थः । एवञ्चैतदग्रे प्रमादस्यालिङ्गतपसश्च यो निषेधस्तेनाप्रमादस्य सलिङ्गतपसश्च सहकारिता बोध्यते । तत्राप्रमादो भगवदिच्छानुरूपसेवाकरणादिरूपः । सलिङ्गतपश्च सर्वात्मभावसहितविरहभावरूपं ज्ञेयम् । एतदुत्तरार्द्धमवतार्यं व्याकुर्वन्ति । * एतादृशस्येत्यादि * । * तद्दृष्टदय इति * तस्यैवं यतमानस्य दृष्टदये । ननु भवत्वेवं श्रुतिद्वयार्थस्तथापि पूर्वसूत्राभ्यां यदस्यात्मप्रकरणादिना जीवब्रह्माभेदपरत्वमाशङ्कितं तस्य कथं परिहार इत्याकाङ्क्षायां पूर्वस्यास्य च तात्पर्यमाहुः । * प्रकृत इत्यादि * प्रकृते छान्दोग्यस्य आत्मवाक्ये श्वेतकेतुपाख्याने । अन्यार्थमन्यकथनरूपो यः

त्मकाऽक्षराविर्भावो भवति, पुरुषोत्तमस्य वा । तथा सति ज्ञानिनां सर्वेषां परप्राप्तिः स्यान्नत्वेवं, भक्त्याहमेकया ग्राह्य इत्यादिवाक्यैः, किन्तु भगवदनुग्रहेण भक्तसङ्गेन च भक्तौ सत्यामिति ज्ञापनाय भक्त एव तद्बोधाधिकारीत्यपि ज्ञापयितुं भक्तस्य नारदस्य भगवदावेशयुक्तस्य सनत्कुमारस्य च संवाद उक्तः । तत्रात्मशब्देन पुरुषोत्तम उच्यते । भक्तिमार्गे तु निरुपधिस्नेहविषयः स एव यतः । स तु सर्वात्मभावैकसमाधिगम्य इति सर्वात्मभाव एव विद्याशब्देनोच्यते । परमकाष्ठापन्नं यद्गस्तु तदेव हि वेदान्तेषु मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यम् । अक्षरब्रह्मादिकं तु तद्विभूतिरूपत्वेन तदुपयोगित्वेन मध्यमाधिकारिफलत्वेन च प्रतिपाद्यते । तेन तत्र विद्याशब्दप्रयोग औपचारिकः, सर्वात्मभाव एव मुख्यः । युक्तं चैतत् । अक्षरविषयिण्या विद्यायाः सकाशात्तत्त उत्तमविषयिण्यास्तस्या उत्तमत्वम् । एवं सति पूर्वप्रपाठकस्याक्षरप्रकरणत्वा-

परोक्षवादस्तेन जीवस्याक्षरब्रह्माभेदबाधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते । अग्रे तदग्रिमप्रपाठके तु, न ह्येतावतेत्युक्तरीत्या योग्यतामात्रेण न सः, किन्तु भगवदनुग्रहभक्तसङ्गाभ्यां जातायां भक्तौ स इति ज्ञापयितुं तयोः संवाद उक्तस्तस्य च संवादस्य भक्तिमार्गीयलिङ्गवत्तया तथात्वात् तत्रत्यात्मशब्देन तन्मार्गे निरुपधिप्रीतिविषयः पुरुषोत्तम एवोच्यते, न जीवात्मा, नाप्यक्षरब्रह्म । पुरुषोत्तमस्तु सर्वात्मभावैकप्राप्य इति स एव सर्वात्मभावो विद्याशब्देनोच्यते । किञ्च परमकाष्ठापन्नमित्याद्युक्तरीत्या वेदान्तस्यापि पुरुषोत्तम एव तात्पर्यम् । यद्यपि मुण्डकं, अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यक्षरविद्यायाः परविद्यात्वमुक्तम् । तथाऽप्यग्रे, अक्षरात् परतः पर इति पुरुषस्य ततः परत्वश्रावणात्तद्विद्यायामेव परविद्यात्वं विश्राम्यतीत्यक्षरविद्यायां नान्तरीयकतया विद्याशब्दप्रयोगः परत्वोपचारादेवेति सर्वात्मभाव एव विद्यापदप्रयोगो मुख्यः । तस्या एव च विद्याया

दुत्तरस्य पुरुषोत्तमप्रकरणत्वात्त्वद्वेत्वसिद्धिश्चात उक्तन्यायेन वि-
 द्यैवाग्रिमप्रपाठके निरूप्यते, न तु पूर्वोक्तात्मज्ञानप्रकारविशेषः ।
 अत्र हेतुमाह । निर्द्धारणादिति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमि-
 त्युक्त्वा सुखंस्वरूपमाह । यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति
 भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति । अक्षरपर्यन्तं गणि-
 तानन्दत्वात् पुरुषोत्तमस्यैवानन्दमयत्वेन निरवधिसुखात्मकत्वात्
 स एव भूमा तस्यैव विजिज्ञासितव्यत्वेन निर्द्धारणादित्यर्थः ।
 भूमनो लक्षणमग्रे उच्यते । यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिना । यस्मिन्
 सति नान्यत् पश्यतीत्यर्थः । तथा सति सर्वात्मभाववतः प्रभु-

उत्तमत्वम् । एवं सत्युभयत्र प्रतिपाद्यभेदेन प्रकरणभेदात्त्वदुक्तस्य
 प्रकरणैक्यस्वरूपस्य भवद्भिमतात्मविद्याप्रकारविशेषतासाधकस्य
 हेतोरसिद्धिरित्यस्मद्भिप्रेतमेवात्रोच्यते, न तु त्वदुक्तमित्यर्थः । एवं
 प्रकरणभेदे सत्यतिदेशोऽप्यकिञ्चित्कर एव । अतिदेशमात्रेण तद्वान्-
 तरभेदत्वस्य काप्यसिद्धत्वादिति । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * सुखं त्वेवे-
 स्यादि * तथाच पूर्वत्र सदेव सौम्येति सद्रूपमात्मानं प्रकृत्य तदभे-
 दज्ञानमुपदिष्टम् । इह तु निरवध्यानन्दरूपं जिज्ञास्यत्वेन निर्द्धारय-
 ति । यद्यत्र पूर्वप्रकृत आत्मा बोधनीयः स्यात्तदात्रापूर्वं भूमशब्दं न
 घदेत् । घदति तु भूमपदम् । अतः शब्दान्तरेण पूर्वस्मादात्मनः स-
 काशाद् भूमपदोक्तस्य भेदे सिद्धे विषयभेदान्नात्र पूर्वोक्तं ज्ञानमुच्य-
 ते । किन्तु मुख्या सर्वात्मभावरूपैव विद्योच्यते । यद्यपि, सत्यं ज्ञान-
 मनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रवणात्त्रयाणामविनाभावस्तथापि सावधिनिरवधि-
 त्वाभ्यामानन्दस्य भेदात् पूर्वत्र गणनापरिच्छिन्नस्यैव तस्य सिद्धिर्ने
 तु निरवधेः । अतो भूमपदेनात्र तस्यैव निर्द्धारणात् तथेत्यर्थः । ननु
 भूमाऽत्र जिज्ञास्यत्वेनोच्यते, तावता सर्वात्मभावः कथं लभ्यत इत्या-
 काङ्क्षायामाहुः । भूमन् इत्यादि । तथाच भूमलक्षणत्वेन यत्रेति पदेन
 पूर्वोक्तरीत्या भूमज्ञानसत्तासूचनात्तज्ज्ञानरूपस्य सर्वात्मभावस्य लाभ
 इत्यर्थः । ननु भूमलक्षणे तद्वितरदर्शनं निषिद्धते । सर्वात्मभावघतां
 तु तद् इदयते इति कथं तेन तद्भाभ इत्यत आहुः । * तथा सतीत्या-

दर्शने सत्यपि लीलोपयोगिवस्तुदर्शनादिकमनुपपन्नमिति शङ्कानु, तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मनः प्राणा इत्यादिना निरस्ता वेदितव्या । तैः सह लीलां चिकीर्षतः प्रभुत एव सर्वं सम्पद्यते, न तु भक्तसामर्थ्येनेति भावेन तदुक्तेः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

इदृश्यते च सर्वात्मभाववतां भक्तानां ब्रजसीमन्तिनीप्रभृतीनां पूर्वभितरविस्मृतिर्भगवत्स्पर्शादिनाग्रे सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह । उक्तञ्च श्रीभागवते, ताभिरेव, चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्से, पादौ पदं न चलत इत्यादिना । तेन ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिनिरोधानमुक्तं भवति । अग्रे तदाविर्भावादिकं स्फुटमेव ॥ ४८ ॥

ननु सनत्कुमारनारदसंवादात्मकमेकं वाक्यम् । तत्रोपक्रमे मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छरूतः ह्येवं ते भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति, सोऽहं भगवः शोचामीत्यादिना स्वात्मज्ञानस्यैवोपक्रमादुपसंहारोऽपि तमादायैवोचितः । अग्रे चेद् आत्मपदानामीश्वर-

दि * । * तथा सतीति * सर्वत्र भूमदर्शने सति । * तैः सहेति * प्राणादिभिर्धर्मैः सह । तथाच तादृशलीलोपयोगिपदार्थदर्शनं प्रभुसामर्थ्यकारितम् । भगवदिच्छाया एव तथात्वात् । न तु स्वकृतमतस्तेषां भगवदेकद्रष्टृत्वं निर्बाधमतः सुखेन तल्लक्षणात्सर्वात्मभावलाभ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ शब्दनान्यादर्शनं साधयित्वा प्रत्यक्षेणापि साधयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * इदृश्यते इत्यादि * । * स्वानुभवमिति * स्वयं समाधावनुभूतम् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ४८ ॥

परत्वं स्याद्वाक्यभेद उमक्रमविरोधश्च स्यात् तस्माद्वाक्यानुरोधात्
पूर्वज्ञानप्रकारविशेष एवायमिति मन्तव्यमिसत् उत्तरं पठति ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं वाक्यानुरोधाद्द्वरणेन सर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वं बाधित-
व्यम् । वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वात् । एतद्बलीयस्त्वं
तु, श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य-
मिति जैमिनीयसूत्रे सिद्धम् । प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं, य-
मेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तर्नु स्वामिति श्रुति-

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः । सूत्रमवतारयन्ति । * न-
न्वित्यादि * । ननु मास्त्वस्य पूर्वप्रकरणशेषत्वम्, तथाप्यस्य प्रपा-
ठकस्यान्तमेकवाक्यत्वं तु निःसन्दिग्धम् । विषयभेदाभावात् । तत्र
षोपक्रमे सोऽहं भगव इत्यादिनात्मैव पृष्टः । उपक्रमश्चासज्ज्ञानवि-
रोधत्वादुपसंहारात् प्रबल इति पूर्वमन्त्रे स्थितम् । अत उपसंहारोऽ-
प्युपक्रममादायैव नेतुमुचित इति तत्रत्या आत्मशब्दास्तत्परा एव
युक्ताः । अत्रे चेद्, अथात् आत्मादेश इत्यादीनामात्मपदानामीश्वरपर-
त्वं स्यात् तदा पेकार्थ्याभावादथात् आत्मादेश इत्यादिकं भिन्नं वा-
क्यं स्यादुपक्रमविरोधश्च स्यादत उपक्रमगतमात्मवाक्यानुरोधात् पू-
र्वप्रकरणोक्तो ज्ञानस्य प्रकारकविशेष एवायमिति मन्तव्यम् । किञ्च
अत्र हि वरर्णालिङ्गं सर्वात्मभावो न भूमलक्षणवाक्यमात्रेण सिद्ध्य-
ति, येन प्रकरणमनाहत्य स गृह्यते । किन्तु तदारभ्य, आत्मन एवेदं
सर्वमित्यन्तेन । अतः सन्दर्भो यथा सर्वात्मभावबोधकमवान्तरप्रकर-
णं, तथा प्रपाठकः सर्व आत्मबोधकं महाप्रकरणमतो भूमलक्षण-
वाक्यस्य सन्दिग्धत्वात् प्रपाठकरूपं महाप्रकरणमेवानुसर्त्तव्यमि-
त्यत उत्तरं सूत्रं पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * नैवमित्यादि * ।
* भूयस्त्वमिति । परमात्कर्षः । तत्र किं श्रुत्यादिकमित्यपेक्षायां पूर्वं
श्रुतेरुक्तत्वात्तां स्मारयन्तो लिङ्गं स्फुटीकुर्वन्ति । * प्रकृते इत्यादि* ।
अयमर्थः । सत्यमिदमात्मबोधकमान्तमेकं वाक्यम् । उपक्रमश्च बली-

वरणमात्रलभ्यत्वमाह । एतदग्रे च नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्यु-
पक्रम्यैतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वाँस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधा-
मेति श्रुतिः पठ्यते । एतच्च, विद्यैव तु निर्द्धारणादिसत्र निरू-
पितम् । अपरञ्च, नात्मवित् तरति शोकमात्मविदितिनारदवा-
क्यानुवादयोरात्मपदमुत्तमप्रश्नात्मकेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति

यान्, तथापि स नाश्वप्रतिग्रहेष्टिवाक्य इव निःसन्दिग्धः । तत्रत्या-
त्मपदस्य जीवाक्षरपुरुषोत्तमसाधारण्यात् । तथा सति तत्र को वा
ग्राह्य इति विमर्शे नारदस्य शोकतारकात्मज्ञानार्थं प्रष्टुं प्रवृत्तत्वेन
तादृश एवात्मा ग्राह्यः । स च निरवधिसुखरूपत्वात् पुरुषोत्तम एव ।
न जीवो, नाप्यक्षरम् । आद्यस्य दुःखित्वादन्यस्य गणितानन्दत्वात् ।
अतो निरवधिसुखरूपात्माभिधायिका या भूमश्रुतिः सा वाक्याद्
बलीयसी । बुभुत्सितात्मस्वरूपनिर्णायकत्वात् । किञ्च । आत्मलाभा-
न्न परं विद्यत इतिश्रुत्यन्तरे आत्मलाभस्य परमलाभत्वश्रावणाच्छोक-
तारकोऽध्यात्मा लभ्यमान एव शोकं तारयति, न त्वलभ्यमानः ।
लाभश्च न ज्ञानमात्रम् । किन्तु स्वाधीनतापुरस्कृतम् । प्रकृते च
यदा वै सुखं लभते इत्यादिकथनाल्लभ्यमानस्यैव निरवधिसुखरूप-
स्य भूम्नः शोकतारकत्वमभिसंहितम् । तस्य च, इतरनिषेधेत्याद्यु-
क्तीत्या वरणश्रुतिस्तन्मात्रलभ्यत्वमाह । एतदग्रे च नायमात्मेति
भक्तिलभ्यत्वबोधिका श्रुतिः पठ्यते । अत आत्मज्ञानस्य ज्ञायमान-
स्यात्मनो वा शोकतारकत्वसम्पादिका, लभत इति लाभश्रुतीश्च ता-
दृशी । तथा, यमेवैष इति श्रुतिर्वरणमात्रलभ्यत्वमात्मन आह । तद्-
ग्रिमा च भक्त्यादिलभ्यत्वम् । तानि च वरणस्यैव व्यापारभूतानि
एतदग्रे पुरुषोत्तमस्य लिङ्गम् । पुरुषः स परः सार्थभक्त्या लभ्यस्त्वन-
न्ययतिगीतावाक्यात् । एतलिङ्गं, चकाराद् भूमादिश्रुतिः । उभयमपि,
विद्यैवेति सूत्रे निरूपितम् । अत्र श्रुतिबोधको ग्रन्थः प्रायस्स्मृतित इति
प्रतिभाति । पूर्वोक्तस्य लिङ्गस्य श्रुत्यन्तरस्थत्वात् प्रकृतसन्दर्भस्य
लिङ्गं दर्शयन्ति * अपरञ्चेति * । * नारदवाक्यानुवादयोरिति * ।
नारदवाक्ये तदनुवादे च । * उत्तमप्रश्नात्मकेनेति * अस्ति भगवो

ज्ञायते । स हि सर्वेभ्य उत्तमोऽतो ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन सनत्कुमारो-
क्तप्रतिरूपं ततस्ततो भूयोऽस्तीत्यपृच्छत् । अन्ते सर्वाधिकत्वेन
सुखात्मकत्वेन भूमानं श्रुत्वा तथा नापृच्छत् किन्तु तत्प्राप्त्यर्थम् ।
असार्था कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यपृच्छत् । तदा सर्वात्मभाववत्स्वेव
प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं, स एवाधस्ताद्
इत्यादिनोक्तवान् ॥ ४९ ॥

नन्वेतया श्रुत्या न सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भाव उच्यते,
किन्तु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन स्वभिन्नाधिकरणाभावदन्यत्रा-
प्रतिष्ठितत्वमेवोच्यत इत्यत उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृक्त्ववद् दृष्टश्च

तदुक्तम् ॥ ५० ॥

मान्नो भूय इत्यादिरूपाधिक्यप्रश्नात्मकेन । एतदेव विभजन्ते ।
* स हीत्यादि * । स पुरुषोत्तमो हि निश्चयेन । स उत्तमः पुरुष
इति श्रुतेरतोऽस्मि लोके वेदे चेति स्मृतेः सर्वेभ्यो नामादिप्राणपर्य-
न्तेभ्योऽक्षराच्चोत्तमः । अतो नामाद्याऽऽशान्तेषु ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन क-
थनात् । सनत्कुमारोक्तप्रतिरूपं = सनत्कुमारेण, नाम्नो वा ष भूयो-
ऽस्तीत्याद्युक्ते तन्मे भवितु भगवानित्येवं तल्लक्षितरूपम् । ततस्ततो
भूयोऽस्तीति ज्ञात्वा अपृच्छत् । अन्ते पश्चात् सर्वाधिकं भूमानं श्रुत्वा,
तथा, अस्ति ततोऽपि भूय ? इत्येवं नापृच्छत्, किन्तु तदधिष्ठानम-
पृच्छत् । तथाचैतत्प्रश्नद्वयसामर्थ्येनाप्युपक्रमगतमात्मपदं पुरुषोत्तम-
परमिति निश्चीयते । वाक्याल्लिङ्गस्यापि बलीयस्त्वादित्यर्थः ।
नन्वस्वात्मपदं पुरुषोत्तमपरं, तथापि विवक्षितसर्वात्मभावबोधक-
स्यान्नादर्शनात् कथं न तद्व्यस्त्वबाध इत्यत आहुः * तदेत्यादि *
तथाच द्वितीयप्रश्नोत्तरे सर्वात्मभावलिङ्गस्य दर्शनात् तद्बाध इ-
त्यर्थः । एतेनावद्यकोपपत्तिरत्र वाक्यतात्पर्यनिर्णायिकेत्युक्तम् ॥४९॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ सूत्र-
मवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । तथाच पूर्वमुपक्रमगतवाक्य-

भूमस्वरूपं श्रुत्वा स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने स्वे महिम्नीत्युत्तरम् । तदर्थस्तु स्वीयत्वेन वृते भक्ते यो महिम-
रूपः सर्वात्मभावस्तस्मिन्निति स्वरूपात्मके महिम्नीति वा । भग-
वदात्मकत्वात् सर्वात्मभावस्य । तदितरस्य साक्षात्पुरुषोत्तमाप्रा-
पकत्वादस्यैव तत्प्रापकत्वात् परमकाष्ठापन्नमहित्वरूपोऽयमेव भाव
इति महिमशब्देनोच्यते । स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यग्
ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावैः । ते त्वनियतस्वभावा इति ज्ञाप-

बलेन प्रत्यवस्थाने तस्य वाक्यस्य सन्दिग्धार्थत्वादुपसंहारगतत्वे-
प्यसन्दिग्धाभ्यां ततः प्रबलाभ्यां श्रुतिलिङ्गाभ्यामेतद्वाक्यार्थनिर्ण-
येनात्र ताभ्यामात्मपदस्य पुरुषोत्तमपरत्वेऽप्येतया द्वितीयप्रश्नश्रुत्या
यत् सर्वात्मभावसमर्थनं तन्न युक्तम् । तदुत्तरश्रुतौ पुरुषोत्तमस्य
स्वप्रतिष्ठताया एव सिद्ध्या भवदुक्तसर्वात्मभाववद्भक्तस्याधिकरण-
ताया असिद्धौ सर्वात्मभावस्यात्र प्रतिपत्तुमशक्यत्वादिऽन्याशङ्क-
यामिदं सूत्रं पठतीत्यर्थः । उक्ताशङ्कानिवारकं सौत्रं हेतुमुक्तश्रुत-
विचारमुखेन व्याकुर्वन्ति । * भूमेत्यादि । * यदुक्तमत्र सर्वात्मभा-
वलिङ्गात्मको भावो नोच्यत इति । तन्न । यतोऽत्र भूमस्वरूपश्रव-
णानन्तरं तदाधारप्रश्ने सनत्कुमारेण स्वे महिम्नीत्युत्तरमुक्तम् ।

तत्र स्वपदस्यात्मीयवाचकत्वे स्वीयत्वेन वृत्तो यो भ-
क्तस्तन्निष्ठो यो महिमा सर्वात्मभावरूप उत्कर्षस्तस्मिन्नित्यर्थो भ-
वति । यदि च स्वपदमात्मवाचकं, तदा स्वरूपात्मके महिम्नीत्यर्थो
भवति । स च महिमा सर्वात्मभाव एवेत्युभयथापि तस्य महिम्नो
भगवत्स्वरूपात्मकत्वात्स्वपदेन विरुद्ध्यते । नच तस्य स्वरूपात्मकत्वे
कथं महिमरूपत्वमिति शङ्कनीयम् । सेतुत्ववदुपपत्तः तदितरस्य
पुरुषोत्तममिन्नस्य तत्प्रापकत्वाभावादस्य तदात्मकभावस्यैव तत्प्रा-
पकत्वादयमेव सर्वोत्कृष्ट इत्ययमेव महिमपदेनोच्यते । स तु विप्र-
योगभावोदये सत्येव सम्यक् परमत्वेन रूपेण व्यभिचारिभावेर्ज्ञातो
भवति । ते त्वनियतस्वभावा इति ज्ञापयितुं, त्रिविधः, तदादेशाऽऽ-
ङ्कुरादेशात्मादेशरूपास्तिको विधास्तस्य भावस्य ज्ञापकाः प्रकारास्तां-

यितुं त्रिविधाः । स एवाधस्तादित्यादिना, आत्मैवेदं सर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं स्वे महिम्नीति तमेवानुबन्धाति, स वा एष इत्यनेन तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । एवं सति त्वदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वं चेदिह प्रतिपाद्यं स्यात् तदोक्तरीत्याऽनुबन्धं न कुर्यादहङ्कारादेशादिकं च न कुर्यादुक्तप्रश्नोत्तरं स्वाऽन्यवस्त्वभावान्न क्वापीत्येव वदेत् । तस्मादस्मदुक्त

स्त्रीन् प्रकारान् स एवाधस्तादित्यारभ्यात्मैवेदं सर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाप्रश्ने यदुत्तरितं महिम्नीति तं महिमपदोक्तं भावमेवानुबन्धाति, स एव एष इति तच्छब्दस्योक्तमहिमपरामर्शित्वात् तस्मिन् भक्ते एवं पश्यन्नित्यादिना तत्कर्मकदर्शनादिकर्तृताबोधनेन तद्भाववैशिष्ट्यं बोधयैस्तमेव भावं महिमपदेऽनुषङ्गयति । तथाच, अनुबन्धातीत्यनुबन्धः पचाद्यच् । पूर्वं स्वपदेनार्थबलेन वा उक्तं भावमनुलक्षीकृत्य बध्नाति नियमयतीत्यनुबन्धः, स एष एवं पश्यन्निति वाक्यस्थः । स इति पूर्वपरामर्शः । आदिपदेन त्रिविधभावबोधकाः पश्यदादयो धर्माः । स च तदादयश्चेत्यनुबन्धादयः । द्वन्द्वः । तेभ्योऽनुबन्धादिभ्यश्चतुर्भ्यो हेतुभ्यः सर्वात्मभाव एव हृदीक्रियत इति तस्य न बाध इति सूत्रे योजना । न बाध इति पूर्वसूत्रस्थमत्राप्यनुषङ्गते, वस्तुतस्त्वत्र, प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति दृष्टान्तबोधितं भावपृथक्त्वमेव साध्यम् । तथाच प्रज्ञान्तरस्य यथा पृथक्त्वमस्ति तथाऽस्य भावस्यापि पृथक्त्वम् । यदि हि स्वे महिम्नीत्यत्रान्यत्राप्रतिष्ठितत्वादिकमभिप्रेतं स्याद्, न भावपृथक्त्वं तदानुबन्धादिकं न कुर्यात् । करोति च तदतस्तथेत्यर्थः । पृथक्त्वप्रकारश्चाग्रे भाष्य एव मुमुक्षुभक्तस्येत्यादिरूपे तद्विवरणं स्फुटः । एवं स्वोक्तं व्यवस्थाप्य परोक्तं दूषयन्ति । * एवं सतीत्यादि * । * एवं सतीति * अनुबन्धादिस्वरूपविचारेणोक्तरीत्या श्रुतेः सामञ्जस्ये सति । एवं सतीत्यस्य तस्मादित्यनेन सम्बन्धः । तथाचैवं श्रुतिसामञ्जस्ये सति तस्मात् । अनुबन्धकरणाहङ्कारादेशादिकरण-नक्वापीत्यवदनरूपाद्धेतुत्रयात् तथेत्यर्थः । ननूक्तहेतुत्रयाद् यद्यपि पूर्वपक्ष्याभिमतं बाध्यते, तथापि त्रिविधभावैः सिद्धान्त्यभिमतं कथं सिध्यतीत्याकाङ्क्षा-

एव मार्गोऽनुसर्त्तव्यः । आदिपदात् त्रिविधा ये भावा उक्तास्ते-
षामपि स्वरूपमेवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्निति क्रमेण य-
न्निरूपितं तदुच्यते । पूर्वं ह्यतिविगाढभावेन तदितरास्फूर्च्या तमेव
सर्वत्र पश्यति । एतदेवोक्तमेवं पश्यन्निसनेन । ततः किञ्चिद्वाह्या-
नुसन्धानेऽहङ्कारादेशो भवति । स त्वहमेव सर्वतः स्वकृतिसाम-
र्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति मनुते । करोति च तथा । अत एवान्वे-
षणगुणगाने कृते ताभिः । एतदेवोक्तमेवं मन्वान इसनेन । ततो
निरुपधिस्नेहविषयः पुरुषोत्तम आत्मशब्देनोच्यते इति तदादेशो
भवति । तदा पूर्वकृतस्वसाधनत्रैफलयज्ञानेनातिदैन्ययुक्तसहजस्नेहज-
विविधभाववान् भवति । तदेतदुक्तमेवं विजानन्निसनेन । अत
एवोपसर्ग उक्तः । ततोऽतिदैन्येनाविर्भावे सति या अवस्थास्ता
निरूपिता आत्मरतिरिसादिना । अत्रात्मशब्दाः पुरुषोत्तमवाच-
का ज्ञेयाः । अन्यथौपचारिकत्वं स्यात् । मुख्ये सम्भवति तस्या-
युक्तत्वात् । ननु सर्वात्मभावस्यापि मुक्तौ पर्यवसानमुत नेति

यामादिपदोक्तानां स्वरूपं व्याख्यातुं प्रतिजानते । * आदीत्यादि *
* तदुच्यत इति * तद् व्याख्यायते । व्याकुर्वन्ति । * पूर्वमित्यादि *
* एतदेवेति * एतादृशं दर्शनमेव । * स त्विति * अहङ्कारादेश-
र्षोस्तु । तथाचाहङ्कारादेशोक्तरीत्या स्वभाने स्वस्मिन् सामर्थ्यवि-
शेषभानादहमेव सर्वैः प्रकारैः स्वसामर्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति
मनुत इत्यादिकयाऽनया फक्किकयाऽहङ्कारादेशफलमुक्तं प्रामाणिक-
त्वाय परिचायितं च । ततो निरुपर्ध्यादिना चात्मादेशभानफल-
मुक्तम् । एवं विधात्रयोक्तानां स्वरूपं व्याख्यायाग्रिमग्रन्थं योजय-
न्ति । * ततोऽतिदैन्य इत्यादि * सूत्रांशमवतारयन्ति । * नन्वि-
त्यादि * ननूक्तयुक्तिभिरत्र भवतु सर्वात्मभावस्तथाप्यत्र फलत्वेन
सर्वग्रन्थिप्रविमोक्षस्यैवोक्तत्वात्तस्य च, भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रु-

संशयनिरासाय दृष्टान्तमाह, प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति । मुमुक्षुभक्तस्य स्वेष्टदातृत्वेन भगवद्विषयिणी या प्रज्ञा सा सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञा-
तः प्रज्ञान्तरमित्युच्यते । तच्च कर्मज्ञानं तदितरभक्तप्रज्ञाभ्यः पार्थ-
क्येन तदिष्टमेव साधयति । तथा सर्वात्मभाववतो भक्तस्य यत्प्र-
कारिका भगवद्विषयिणी प्रज्ञा तमेव प्रकारं स भावः साधयति
नान्यमिति न मुक्तौ पर्यवसानमित्यर्थः । अत्र व्यासः स्वानुभवं
प्रमाणत्वेनाह । दृष्टश्चेति । उक्तभाववतो भक्तस्य प्रभुस्वरूपदर्शना-
द्यतिरिक्तफलाभावोऽस्माभिरेव दृष्ट इत्यर्थः । एतादृशा अनेके
दृष्टा इति नैकस्य नाम गृहीतम् । अत्र शब्दमपि प्रमाणमाह ।
तदुक्तमिति । भगवतेति शेषः । श्रीभागवते दुर्वाससं प्रति, अहं भक्त-
पराधीन इत्युपक्रम्य, वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं
यथेति । यो हि यद्वशीकृतः स तदिच्छानुरूपमेव करोत्यतो न

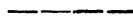
त्यन्तरस्वारस्येन पराधरदर्शनस्य यत्फलं तस्यैवात्र प्राह्यत्वास्तस्य
च, तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिश्रुत्यन्तरेषु मुक्तिरूपस्यैव सि-
द्धत्वादस्य भावस्यापि मुक्तावेव पर्यवसानमिति फलतो न कश्चि-
द्विशेषः । अथ, न, तदोक्तस्य फलवाक्यस्य विरोध इत्यस्यापि फ-
लबलेन पूर्वज्ञानविशेषत्वमेवादत्तव्यमिति शङ्कानिरासाय दृष्टान्त-
माहेत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * मुमुक्षुभक्तस्येत्यादि * तथाच
अन्या प्रज्ञा प्रज्ञान्तरं, तत्कृतं पृथक्त्वं प्राज्ञान्तरपृथक्त्वम् । षष्ठ्यर्थे
घतिः । अतः प्राज्ञान्तरफलस्यैवैतत्फलस्यापि पृथक्त्वमेवेति नैतस्य
बाध इत्यर्थः । नच फलोक्तिविरोधः । दर्शनस्य प्रागेव जातत्वेन
अविद्याकामकर्मजन्यहृदयग्रन्थिभेदस्य प्रागेव जातत्वाद्वा ततो
प्रतिरिक्तस्यैव फलस्य सर्वेषाम् एकत्वपर्यन्ताशास्यत्वरूपाणां ग्र-
न्थिनां प्रकृष्टो विलक्षणो यो मोक्षः पुनस्तदनुद्भवरूपस्तस्याभिप्रेत-
त्वेनाविरोधात् । अग्रिमशेषद्वयमवतारयन्ति । * अत्र व्यास इत्या-
दि * । * अत्र शब्दमित्यादि च * । तादृशां मुक्तिपर्यन्तानिच्छां

सायुज्यादिदानं, किन्तु भजनानन्ददानमेव । तेषां मुक्त्यनिच्छा तु, “मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्र कालविप्लुतम् । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना’इत्यादिवाक्यसहस्रैर्निर्णयते ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि

लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

ननु नान्यत्र पश्यतीत्यारभ्य सर्वस्य प्रपाठकस्य सर्वात्मभावनिरूपकत्वोक्तिरनुपपन्ना । अत एवात्मपदानां पुरुषोत्तमपरत्वोक्तिश्च । यतस्तस्य मुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यते । अत्र तु तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिः पश्यते । एवं सति न तन्निरूपणमत्रेति वा वाच्यं, तद्भाववतोऽप्यन्यकामवच्चमिति वा । द्वितीयस्योक्तप्रमाणपराहतत्वेनाद्यपक्ष एवाश्रयणीय इति पूर्वपक्षं निरस्यति । नेति । तत्र हेतुमाह । सामान्यादप्युपलब्धेरिति । त-

निगमयितुमाहुः । * तेषां मुक्त्यनिच्छेत्यादि * । तथाच ज्ञानमार्गीयभगवद्दर्शने हृदयग्रन्थिभेदनं नानाविधवृत्त्यनुदयरूपम् । अत्र तु सर्वग्रन्थिनां प्रविमोक्षो भगवद्विषकनानावृत्त्युदयेऽपि एकत्वपर्यन्तानिच्छारूप इति दर्शनभेदात् फलभेदस्तत्क्रतुन्यायादप्युपन्न इत्यर्थः ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * प्रतिपाद्यत इति * । श्रीभागवते कपिलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते । * अत्र त्विति * श्रौते सनत्कुमारवाक्ये तु । * एवं सतीति * स्मृतिश्रुत्योर्विरोधे सति । * उक्तप्रमाणपराहतत्वेनेति * । उक्तस्मृतिवाक्यपराहतत्वेन । व्याकुर्वन्ति । * नेतीत्यादि * । * नेति * । यदुक्तमत्र सर्वात्मभावो नोच्यत

त्समानधर्मयोगादपि तत्प्रयोगः श्रुतावुपलभ्यतेऽनेकशो यतः । प्र-
कृतेऽपि विविधानां लोकानां विविधसुखप्रधानत्वाद्भगवत्सम्बन्धि-
षु सर्वेषु सुखेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरर्थो ज्ञेयः । ननु यथा-
श्रुत एवार्थोऽस्तु तत्राह । न हि लोकापत्तिरिति । सर्वात्मभाववत्
इति प्रकरणाद्, नान्यत् पश्यतीत्यादिधर्मविशिष्टस्यात्मनः प्राणा-
दिसर्ववतो लोकसम्बन्धो युक्तिसहोऽपि नेति ज्ञापनाय हिशब्दः ।
किञ्च । एतदग्रे, न पश्यो मृत्युं पश्यतीति श्रुत्या यथा
मृत्युनिषेधः क्रियते तथात्मन एवेदं सर्वमिति श्रुत्यैवकारेण त्माति-
रिक्तव्यवच्छेदः क्रियत इति मृत्युवल्लोकोऽपि न सम्बन्ध्यत इत्या-
ह । मृत्युवदिति । तत्र रोगादीनामपि दर्शननिषेधे सत्यपि मृत्यो-
रेव यन्निदर्शनमुक्तं तेन भक्तानां लोकान्तरसम्बन्धस्तत्तुल्य इति
ज्ञाप्यतेऽत एव, नोत दुःखमिति दुःखसामान्यनिषेधोऽग्रे कृतः ॥५१॥

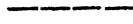

इति, तन्न युक्तमित्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्ति । * तदित्यादि * । * अने-
कश इति * । यथा, अजामेकामित्यत्र, सृष्टीरूपदधातीत्यादौ च ।
तथाच यत एवम् अतः प्रकृते कामचारवाक्येऽपि विविधानां वि-
विधसुखप्रधानत्वात्तेन साधर्म्येण भगवत्सम्बन्धिषु पूर्वोक्तेषु रति-
क्रीडादिषु सुखरूपेषु पदार्थेषु लोकपदप्रयोग इति तेषु कामचारो
भवतीति श्रुतेरर्थो ज्ञेयो न नामादिलोकपरः । भगवत्सम्बन्धिनस्तु
सर्वात्मभाववत् इष्टा, एतद्भिन्नास्तु मुक्तिपर्यन्त नैष्टा इति नैतेनात्र
सर्वात्मभावाभावः शक्यशङ्क इत्यर्थः । यथाश्रुतार्थस्याग्रहणे युक्ति-
बोधनाय दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * किञ्चेत्यादि * । * अतिरिक्तव्य-
वच्छेद इति * । प्रापञ्चिकसर्वव्यवच्छेदः । सूत्रे मृत्युवदिति पष्ठच-
र्थं वतिः । तथाच मृत्योरिव लोकानामप्यापत्तिर्नैत्यर्थः । अन्यद्विहा-
यैतस्यैव कथनेन यत् सूच्यते तत्, तत्र गमकं चाहुः । * तत्रे-
त्यादि * ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्व-

ऽनुबन्धः ५२ ॥

अत्र हेत्वन्तरमाहाऽस्मिन्नेव श्लोके, सर्वमाप्नोति सर्वश इति परेण पदेन शब्दस्य श्रुतिवाक्यस्यात्मन एवेदः सर्वमिति यत् पूर्वोक्तं श्रुतिवाक्यं तद्विधतैव प्रतीयते इति न लोकसम्बन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः । नन्वात्मन एवेदः सर्वमिति यत् पूर्वं श्रुतिवाक्यं तेनैवैतदर्थलाभे पुनस्तदुक्तिर्नोचितेसाशङ्कायां तत्र हेतुमाह । तु- शब्दः शङ्कानिरासे । भूयस्त्वाद्धेतोः । उक्तेऽर्थे हेतूनां बाहुल्ये तद्दार्ढ्यं भवतीत्याशयेनोक्तार्थस्यैव श्लोकेनानुबन्धः कृत इत्यर्थः । अथवा भूयःपदमाधिक्यार्थकम् । तथाच स्वकृतसाधनसाधित- फलापेक्षया स्वयमुद्यम्य भगवता साधितफले निरवधिरुत्कर्ष इति

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ एतत्सूत्रप्र- योजनमाहुः । * अत्रेत्यादि * । लोकापत्यभावरूपस्यार्थस्य ग्राह्य- त्वे, न पश्य इति श्लोकस्थं हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । तमेव हेतुं सूत्रव्या- ख्यानं व्याकुर्वन्ति । * सर्वमित्यादि * । एतच्छ्लोकस्येति परेण तुरीयेण सर्वमाप्नोति सर्वश इत्यन्तेन पादेन, शब्दस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यस्य, श्रुतिवाक्यस्य ताद्विध्यम्, आत्मन एवेदः सर्वमित्येवं रूपं यत् श्लोकात् पूर्वं श्रुतिवाक्यं तद्विधता तत्समानार्थ- कत्वमेव प्रतीयते। एतस्य पश्यश्लोकस्य तदेष श्लोक इत्यनेन पूर्वोक्त- सर्वार्थसंग्राहकतयोक्तत्वात् पूर्वं चात्मन एव सर्वस्य निगमितत्वात् सर्वैः प्रकारैरात्मन एव पूर्वोक्तं सर्वमाप्नोतीत्यर्थस्य सिद्धेर्न प्रापञ्चिक- श्लोकसम्बन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः । सूत्रशेषमवतार्य व्याकुर्वन्ति । शब्द इत्यादि * । * अनुबन्धः कृत इति * । अनु पूर्वोक्तं लक्ष्यीकृ- त्य बध्यते सम्बन्ध्यत इत्यनुबन्धः स कृतः। सामासव्याससाधारणस्य लोके विदुषामिष्टत्वाद्नेन श्लोकेन कृत इत्यर्थः । उक्तरीत्या व्या- ख्याने अपुष्टार्थत्वमित्यरुच्यार्थान्तरमस्याहुः । * अथवेत्यादि * ।

ज्ञापनाय पुनः श्लोकेन तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्तरसम्प्रतिमप्याह । एके शाखिनस्तैत्तिरीयाः शरीरे भक्तशरीरे हृदयाकाश इति यावत् तत्रात्मनो भगवतो भावादाविर्भावात् तेन सह सर्वकामोपभोगं वदन्तीं श्रुतिं पठन्ति । सखं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । अत्रोपक्रमे ब्रह्मविद् आप्नोति परमिति श्रुतिरक्षरब्रह्मविदः परब्रह्माप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा विशेषतः कथनार्थं, तदेपाऽभ्युक्तेति वाक्यं तद् ब्रह्म

* तथेति * । अनुबन्धः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ सूत्रप्रयोजनमुक्त्वा व्याकुर्वन्ति ।

* एके इत्यादि * । भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् । एवमनेनाधिकरणेनाविहितभक्तिरूपस्य सर्वात्मभावस्य स्वरूपं तस्य सर्वेभ्यः साधनेभ्य उक्तप्रवृत्तं तत्फलं च निर्द्धारितम् ॥

शाङ्करे भास्करीये च भाष्ये इदं नवसूत्रमेकमधिकरणम् । तत्र चाग्निरहस्ये, नैव वा इदमग्रे सदासीदित्यस्मिन् ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्य, षड्विंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चित इति यद्वाक्यं तद्विचार्य तेषामग्नीनां न क्रियामयत्वं किन्तु विद्यामयत्वमेवेति सिद्धान्तितम् ॥ ५३ ॥

रामानुजाचार्यमते त्विदमेकसूत्रम् । तत्र, तैत्तिरीयमहानारायणोपनिषत्स्थः, सहस्रशीर्षं देवमिति सर्वोऽनुवाको विषयवाक्यम् । तत्र किं पूर्वानुवाके, दहरं विपापमिति यद्दहरोपासनं विहितं तद्विषयो निर्द्धार्यत उत सर्ववेदान्तोदितपरविद्योपासनानां विषय इति संशये, दहरोपास्यविशेष एव निर्द्धार्यते प्रकरणात् । पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरं परवेशमभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमिति दहरविद्या प्रकृता । अस्मिन्नुवाके, पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखमिति

प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्यैषा वक्ष्यमाणा ऋक् परब्रह्मविद्धिरुक्तेत्यु-
क्तैव मुक्तवती सखं ज्ञानमिति । परब्रह्मस्वरूपमनुभवैकवेद्यं न
शब्दादिभिर्वेद्यमिति ज्ञापनाय स्वयं तत्तत्त्वप्रतिपादिकाप्यन्यमुखेन
उक्तवती । अत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामोपभोग उक्त इत्येतदेकवा-
क्यतायै सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरप्युक्त एवार्थो
मन्तव्यः ॥ ५३ ॥

त्यादिना हृदयपुण्डरीकाभिधानम् । एतस्य नारायणनुवाकस्य दहर-
विद्योपास्यनिर्द्धारणार्थत्वमुपोद्वलयतीत्येवं प्राप्ते । उच्यते ।
लिङ्गभूयस्त्वादिति । अस्यानुवाकस्य निखिलपरविद्योपास्यविशे-
षनिर्द्धारणार्थत्वे बहूनि लिङ्गानि दृश्यन्ते । तथाहि । परविद्यासु
अक्षरशिवशम्भुपरब्रह्मपरज्योतिःपरतत्त्वपरमात्मादिशब्दनिर्दिष्टमुपा-
स्यं वस्त्वित्ते रेव शब्दैरनूद्य तस्य नारायणत्वं विधीयते । भूयसीषु
विद्यासु श्रुतावनूद्य नारायणाभिधानभूयस्त्वं नारायण एव सर्ववि-
द्यासुपास्यमस्थूलत्वादिविशेषितानन्दगुणकं परं ब्रह्मेति विशेषनिर्णये
भूयो बहुतरं लिङ्गं भवति । लिङ्गशब्दश्चिह्नपर्यायः । चिह्नभूतं वाक्यं
बहुतरमस्तीत्यर्थः । तद्धि प्रकरणाद् बलीय इति पूर्वतन्त्रे सिद्धम् ।
यत्पुनः, पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादि वचनमस्य दहरविद्याशेषत्वमु-
पोद्वलयतीत्युक्तम् । तन्न । लिङ्गात्मकेन बलीयसा प्रमाणेन सर्ववि-
द्योपास्यनिर्द्धारणार्थत्वेऽवधृते सति दहरविद्यायामपि तस्यैव ना-
रायणस्योपास्यत्वमित्यर्थकतया तद्वचनोपपत्तेः । नच सहस्रशीर्ष-
मित्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुकोदितोपासनासम्बन्धः शङ्कनीयः ।
तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमित्युपासिगतेन कृत्यप्रत्ययेन उपासि-
कर्मणोऽभिहितत्वात्तदुपास्ये द्वितीयानुपपत्तेः । विश्वमेवेदं पुरुषः,
तत्त्वं नारायणः पर इत्यादि प्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे द्वितीया वे-
दितव्या । अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । तस्याः
शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः
सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडिति निर्देशैः सर्वस्मात् परो नारायण

एव सर्वत्रोपास्य इति निर्णयमानत्वाच्च प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्ची-
यत इत्युक्तम् ॥ .

मम त्वन्नान्यदपि प्रतिभाति । सहस्रशीर्षादिषु त्रिषु मध्यम-
मन्त्रे तुरीयपादे यद्, उपजीवतीति क्रियापदं तत्र कर्मत्वेन द्विती-
यान्तपदान्बन्धव्यं प्राप्नुवन्ति । तन्मन्त्रारम्भे विश्वत इत्यनेन यज्ज-
गद्रूपं विश्वमुक्तं तदिदं विश्वमेव पुरुषः क्षरः परमं विश्वं नाराय-
णं हरिमुपजीवतीत्येवं पदसम्बन्धे बाधाभावात् । एवमन्यान्यपि
पदानि तत्रैव योजनीयानि । बाहुलकाश्रयापेक्षया व्यवहितान्वय-
पक्षस्य लघुत्वादिति । अग्रे तु तैरष्टसु सूत्रेषु शङ्कराचार्याद्युपन्यस्तैव
विद्या विचारिता ॥

तन्मतचौरः शैवस्तु, तद्वदेवैकसूत्रेऽस्मिन्नधिकरणे, महा-
नारायणोपनिषत्स्थं, सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो
वै रुद्रः सन्महो नमोनमः । विश्वं भूतं भुवनं चिभ्रं बहुधा जातं जाय-
मानं च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु इति मन्त्र-
मुदाहृत्य तदग्रिमं, कद्रुद्रायेति मन्त्रं त्यक्त्वा. नमोहिरण्यबाहवे हि-
रण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये पशुपतये नमो नम इति मन्त्रं चाग्र
उदाहृत्य, अत्र किं सर्वात्मत्वादिभिरुमापतित्वेन च श्रूयमाणं परं
ब्रह्म पूर्वप्रकृते सवितृमण्डलाविद्यामात्र उपास्यमुन सर्वासु परवि-
द्यास्विति सन्देहे, प्रकरणाद्यप्राप्तिमुद्भाव्य परविद्यालिङ्गसम्बन्धवा-
क्यभूयस्त्वात् सर्वासु परविद्यास्विति सिद्धान्तयित्वा, सर्वो वै रुद्र
इति वाक्ये सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति शाण्डिल्यविद्योपास्यलिङ्गं, पुरुषो
वै रुद्र इत्यत्र पुरुषसूक्तोपकोसलविद्याद्युपास्यलिङ्गं, सदित्यत्र स-
द्विद्योपास्यस्य, मह इति तद् ब्रह्म अङ्गान्यन्या देवता इति व्याहृति-
विद्योपास्यस्य, कद्रुद्रमन्त्रे शतमं हृदति हृदयद्योतनाद्हरविद्योपा-
स्यस्य हिरण्यबाहव इति हिरण्यरूपत्वं सवितृमण्डलोपास्यस्य, उमाप-
तय इति सर्वविद्योपास्यस्येत्यूचिवान् । तन्मन्दम् । आद्यायां परविद्या-
लक्षणाभावात् । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इत्यक्षरप्रापकत्वस्य
तद्रमकत्वस्य वा तल्लक्षणत्वात् । अस्यास्तु सर्वप्रतीकतया त-
त्कतुन्यायात् क्षरप्रापकत्वेनाक्षराप्रापकत्वात् सर्वस्य ब्रह्मकारणक-
त्वमात्रभावेनाहश्यत्वादिलक्षणकाक्षराज्ञापकत्वाच्च । द्वितीयेऽपि
वाक्ये पुरुषशब्दस्य गौणत्वात् । 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष

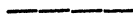
व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

ननु ब्रह्मविदाप्रोति परमिति श्रुत्याक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तत्रेतरसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत तन्निरपेक्षमिति भवति संशयः । अत्र श्रुतौ तन्मात्रोक्तेरितरनिरपेक्षमेव तत्तथेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञानमार्गीयाणामपि परप्राप्तिः स्यात् । सा त्वनेकप्रमाणवाधितेति पूर्वमत्रोचाम ।

इत्यपि । निरुपाधी च वक्षते वासुदेवे सनातने'इति विष्णुपुराण-वाक्येन । 'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते । स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरःसरम् । स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः । प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद्वैभवाद्पीति नारसिंह-वाक्याभ्यां च पुरुषशब्दस्य भगवत्येव मुख्यवृत्तत्वेन तदभिमतं शिवे तथात्वस्य बाधितत्वात् । अत एव तृतीयवाक्येऽपि सन्मह इत्येकं पदं सतो महस्तेजः सन्मह इति चैकपद्ये तदर्थस्तेन तयोरपि पदयोः सद्विद्याव्याहृतिविद्योपास्यलिङ्गत्वाभावाद्, हिरण्यबाहव इत्यस्य सवितृमण्डलोपास्यत्वगमकताप्यक्षिद्विर्त्वालङ्गविरुद्धेत्यस्याऽन्तस्तद्धर्माधिकरण एवास्माभिरुपपादितत्वात् । उमापतिपदस्य कस्यामपि निसन्दिग्धायां परविद्यायामदर्शनाच्च । इदं यथा तथा मया प्रहस्ताख्ये धाद् उपपादितत्वाभ्यां विशिष्योच्यते । दहरविद्योपास्यत्वं तु क्रममुक्तौ प्राप्यविभूतिमध्येऽपि शिवस्य सत्त्वादानुमोदामह इति दिक् ॥ ५३ ॥ १७ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ पूर्वाधिकरणान्तिमसूत्रे तैत्तिरीयश्रुतिः सम्मतित्वेन प्रदर्शितेति प्रसङ्गात्तदर्थविचारायाधिकरणान्तरमारभत इत्याशयेन तद्विषयादिकं वदन्तस्तदवतारयन्ति । * ननु ब्रह्मेत्यादि * । प्रकृते सहकार्यनुक्तिः केवलाक्षरविदां तदप्राप्तिदर्शनं च सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तु स्फुटौ । * सा त्वनेकेत्यादि * । ज्ञानमार्गीयाणां परप्राप्तिस्तु, यमेवैष वृणुते, नायमारमा बलहीनेन, भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्याहमेकया ग्राह्य

किञ्चज्ञानशेषभूतब्रह्मापेक्षया फलात्मकस्य परस्य मुख्यत्वात्तदेषा-
 ऽभ्युक्तेति श्रुतिस्तदेव प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्य ऋगुक्तेत्याह । तेन
 तत्र ब्रह्मपदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायते । तथाच गुहायां यद्याविर्भूतं प-
 रमं व्योम पुरुषोत्तमगृहात्मकमक्षरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं भवति
 तदा तत्र भगवानाविर्भवतीति तत्प्राप्तिर्भवतीत्युच्यते । यो वेद
 निहितं गुहायां परमे व्योमन्निसनेन । तथाच ज्ञानिनां गुहासु पर-
 मव्योम्नो व्यतिरेक एव तत्र हेतुमद्भावाभावित्वादिति । यमेवैष
 वृणुत इति श्रुतेर्वरणाभावे भगवद्भावस्यासम्भवाज्ज्ञानिनां तथा
 वरणाभावाद्भगवद्विषयको भावो न भावीति तथेत्यर्थः । ननु ज्ञान-
 विषयत्ववदाविर्भावोऽप्यस्तु । किञ्च । तदतिरिक्तमाविर्भावमपि न
 पश्याम इत्याशङ्कयामाह । न तूपलब्धिवदिति । उपलब्धिर्ज्ञानं,
 तद्द्रग्गुहायामाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । यस्मै भक्ताय यल्लीला-

इत्यादिप्रमाणवाधितेति, इतः पूर्वाधिकरणेष्ववोचामेति नात्र सि-
 द्धान्ते सन्देघव्यमित्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्ययमर्थः प्रकृतश्रुतेः
 सूत्राच्च कथं लभ्यत इत्याकाङ्क्षायां पूर्वं श्रुतेस्तल्ललाभमाहुः । * कि-
 ञ्चेत्यादि * । * तेन तत्रेति * तेनास्यामृचि । * ज्ञायते इति * । आ-
 न्दमयाधिकरणद्वितीयवर्णकस्थेन, अथवा अक्षरे ब्रह्मण्यानन्दा-
 त्मके इत्यादिव्याख्यानान्तरेण ज्ञायते । ऋचि, परमं व्योमेति पद-
 द्वयं ज्ञानशेषभूतब्रह्मपरमित्याशयेन ऋक्सिद्धमर्थमाहुः । * तथा-
 चेत्यादि * । * उच्यत इति * अस्याम ऋच्युच्यते । तथाचास्यां
 श्रुतौ गुहायां परमे व्योमनि परप्राप्तिरुक्ता । परमव्योमाविर्भावस्तु
 न ज्ञानमार्गीयगुहायाम् । अतः परमव्योमपदादत्र सोऽर्थो लभ्यत
 इत्यर्थः । सूत्रात्तद्विवृण्वन्ति । * तथाचेत्यादि * । * व्यतिरेक इति
 * अभावः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ननु ज्ञानत्यादि * । * ज्ञान-
 विषयत्ववदिति * अक्षरस्य ज्ञानविषयत्ववत् । * तदतिरिक्तमिति
 * ज्ञानविषयत्वातिरिक्तम् । * व्याकुर्वन्ति * । * उपलब्धिरित्या-
 दि * - । अनाविर्भावे हेतुं स्फुटीकुर्वन्ति । * यस्मा इत्यादि * ।

बनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिद्द्वलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥३॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख०	६६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका- ण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख०	८	८
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
दुष्टटीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदशानम। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति	स० १	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नभट्टप्रणीता खण्डानि	९	९
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख०	३	३
भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमद्विष्णुदीक्षितकृत उपक्रमप-		
राक्रमसहितः खण्डे २	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यविधाकरकृतटीकया स० ख०	१०	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता खण्डे २	२	०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३	३	०
श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।		
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-		
व्याख्या समेतम् खण्डानि १२	१२	०
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वत्रयशुलुक-		
संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः ।	१	०
श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-		
तिपादनपरम् ।	१	०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
खांदनीचीक के उत्तर नई सड़क बनारस

